

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

1307

130

ՄԵԼԻԷ Ս. ԿԱՌԻԹ-ՐԵԿ

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆԻ

ՎԻԵՆՆԱ 1900

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

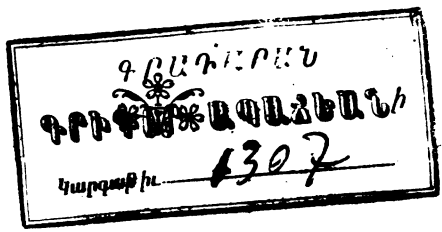
Librairie H. PALOUYAN
43, Rue Richer
PARIS (2^e) TEL. PRO. 25.40

1912
MAY 10 1912
RECEIVED
U. S. DEPARTMENT OF AGRICULTURE
WASHINGTON, D. C.

Երանյան Երվանդ Ե.

ՄԵԼԻՔ Ս. ԳՆԻՔ-ՐԵԿ

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՔ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա 1900

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

C. ad
F. H. N
15 C
L. O. H. R

Ե Ա Մ Ա Բ Ա Ե

Լուսինեան կամ Լիւզիանեան գաղղիացի ազգատոհմին անունը կրող իշխաններ հետզհետէ թագաւորած են Երուսաղէմի, Կիւրոսի եւ Հայկական Կիլիկիոյ վրայ: Լուսինեաններու մասին, ներկայ դարուս երկրորդ մասին մէջ, նպաստաւոր կամ աննպաստ վիճաքանութիւններ եղած, զրքեր եւ զրքոյկներ հրատարակուած են, մանաւանդ օտար լեզուներով:

Թուականէս զրեթէ 30 տարի առաջ Եւրոպիոյ մէջ կը կարծուէր թէ այդ ցեղն բոլորովին վերջացած էր 1474ին երիտասարդ եւ թշուառ Յակոբ Գ. թագաւորին հետ, որ Կատարինէ Գոռնարոյին եւ Յակոբ Անհարազատին որդին էր:

Սակայն Եւրոպիոյ մեծ զրադարաններուն մէջ աստ անդ՝ կը գտնուէին ժամանակագրութիւններ, կենսագրեր եւ յիշատակագրեր, որոնք կ'ապացուցանէին Լուսինեան թագաւորական ցեղին յարատեւութիւնն եւ զոյութիւնը ոչ միայն Վենետիկոյ այլ եւ Օսմանեան տիրապետութեան ժամանակ: Բայց որովհետեւ յարատեւող իշխանք, բաղդի եւ ժամանակի բերմամբ, անպաճոյճ եւ մութ կեանք մը կ'անցնէին, Եւրոպայի մէջ ընդհանուր կարծիք էր դարձեր նոցա յաւիտեան կորստեան դատաւարտութիւն: Թէպէտեւ նոյն անուան ազդեցութիւնն շատ մեծ եւ փառաւոր էր եւ կը յիշեցնէր փառաւորագոյն անցեալ մը:

Այդ ընդհանուր կարծիքէն օգտուեցան մի քանի յանդուզն բաղդախնդիրներ, որոնք նոյն ազգանունն սկսան շահագործել ի նպաստ իրենց: Ասոնք միտ՝ Յովսէփ Յովհաննէսեան, թուականէս մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ, ինքզինքն ուղղակի յաջորդ անուանեց Լեւոն Զ. Հայոց թագաւորին որ մեռած էր 'ի Պարիզ 1393ին:

Բոլոր այս խաբէութիւններուն վերջ տալու համար, Ճշմարիտ Լուսինեաններն ստիպուեցան իրենց գոյութիւնն ցոյց տալ, մութ կեանքէն ի լոյս զալով եւ օր ըստ օրէ իրենց նախնեաց բարձր եւ նախանձեւի տեղն զբաւելով:

Ներկայ ուսումնասիրութեան նպատակն է համառօտակի պատմել այդ թագաւորական հին տոհմին անցեալն եւ ներկան, մանաւանդ ներկայն որուն վրայ ինչպէս վերն յիշուեցաւ տեղի եւ անտեղի դիտողութիւններ շատ եղած են:

Փութանք ակելցնել որ՝ գործոյս մէջ յիշուած բոլոր պաշտօնական թղթերն եւ վկայագրերն մենք մեր աչքով տեսնելէ եւ քննելէ յետոյ այս գործին ձեռք զարկեր ենք:

Բուն պատմական մասին մէջ մեզ իբրեւ զլիաւոր առաջնորդ ընտրեք ենք՝ Ծղ. Դիւրյուիէ, Կոմսն Մաս-Լաթըրի, Իտալացի պատմաբանն Պադուա, եւ մանաւանդ կանոնիկոսն Պասկալ. իսկ Խորէն Սրբազանի զբական կեանքին համար՝ «Արաքս», ի 1893 թ. Գ. գիրքը:

Պարիզ, 1898:

ՄԵԼԻՔ Ս. ԴԱԻԹ-ԲԵԿ:

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՆԵՐԸ

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆԷ ՄԻՆՁՆԻ ԻՆՆԵԻՏԱՍԵՆՆԵՐՈՐԳ ԳԱՐՆ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Լուսինեան տոհմին սկզբնաւորութիւնն:

Հիւկոս Ա. եւ Հիւկոս Բ. — Լուսինեանի զոնակն. — Յեղակցութիւն
Լուսինեանց. — Լուսինեանց մեծնալու պատճառն. — Սարակինոսը
եւ քրիստոնեայք Պաղեստինու. — Ռուպէրդ Լուսինեան. — Սրբուհին
Կատարինէ Սինայի. — Ռուպէրդ Լուսինեան կոմս Յուպպէի եւ
Ասկաղոնի:

Հիւկոս Ա. եւ Հիւկոս Բ. — Եւրոպիոյ ամենամեծ
ազնուապետական ցեղերէն մին՝ Լուսինեանց ցեղն առաջին
անգամ իւր գոյութիւնն ցոյց կու տայ Քրիստոսի Ժ^Ի դա-
րուն: Այն ժամանակ այդ ազգատոհմին պետն եւ ներ-
կայացուցիչն էր Հիւկոս Ա. որ ժամանակակից էր Լուդո-
վիկոս Գ. Գաղղիոյ թագաւորին: Հիւկոս Ա.ի որդին՝
Հիւկոս Բ. որ յիշեցեալ կոչուեցաւ, մեծամեծ ծախքերով
ինեւ տուաւ, ֆրանսայի փուլթիէ գաւառին մէջ, Լուսինեան
կամ Լուսինեան անուն կրող դղեակն:

Լուսինեանի որդիքն. — Հիւկոս Բ.ի յաջորդներն,
դեկին անուամբ, կոչուեցան Տիրս (Sirs) Լուսինեանի: Սրբա-
յաչուելով եւ ամրանալով իրենց բերդին մէջ, երկար

Ժամանակ դիմադրեցին Գաղղիոյ Թագաւորներու դէպի կեդրոնացումն հակող քաղաքականութեան եւ բացարձակ իշխանութիւնն տարածելու ջանքերուն: Սակայն Թագաւորներու իշխանութիւնն, տակաւ առ տակաւ Ֆրանսայի ամէն կողմերն տարածուելով, Լուսինեանի Տեարք եւս ստիպուեցան ճանշնալ անոնց գերիշխանութիւնն եւ վերջնականապէս հպատակեցան 1575 թուականին: Մոնփանսիէի դուքսն, որ Թագաւորին հրամանով Լուսինեանի Տեարց վրայ գնացեր էր բազմաթիւ զօրքով, դղեակն պաշարեց, խիստ մեծ դժուարութեամբ անոր տիրեց եւ հիմնայատակ կործանեց զայն: Այսօր այն ամուր շէնքին տեղ միայն փառաւոր աւերակներ կը տեսնուին:

Յեզույո-Ֆիւ-Լուսինեանց. — Լուսինեան ցեղն մի եւ նոյն ծագումն եւ հնութիւնն ունի քան Գաղղիոյ միւս հին ազնուապետական ցեղերն. ինչպէս՝ Լըչէյ, Լ՝ Մ-բլ, Մ-բէ, Էյ, Վ-լուս, Անի-լէ՛, Սե-վալբէլէ, Փ-բլլէլէյ, Ռ-շֆ-գօ եւն. (ինչպէս նաեւ անգղիական Փե՛յդո-+ ցեղը) որոնք խիստ յաճախ կը պատահին Ֆրանսայի պատմութեան ընթացքին մէջ: Յիշելու է նաեւ թէ Աւստրիոյ եւ Իտալիոյ Թագաւորական ցեղերն շատ անգամ խնամեցան Լուսինեան տան հետ:

Լուսինեանց Ժննու-պոմբոն. — Հնութեամբ եւ իշխանութեամբ մեծ, Լուսինեանի Տեարք աւելի եւս մեծցան եւ պայծառացան, երբ մասնակից եղան, արեւմտեան քրիստոնեայ Թագաւորներու եւ ժողովրդոց դէպի արեւելք ըրած կրօնական հսկայ արշաւանաց՝ Իսլաւո-Ֆիւս: Հաւատքի համար եղած այդ պատերազմներուն մէջ գտնուելով, եւ կարելի է ըսել միայն այդ պատճառաւ, Լուսինեանց ցեղն

նախանձելի տեղ մը գրաւեց Եւրոպիոյ եւ Ասիոյ տիրապետող ցեղերուն մէջ: Ժամանակակից գրիչք եւ պատմիչներ գովեստներով եւ հիացմամբ կը խօսին Լուսինեանի Տեարց քաջասրտութեան, յանդգնութեան եւ պատերազմական յաջողութիւններուն վրայ:

Սուրբնոստ եւ Քրիստոսեոյ՛ Պաղեսոբնոս. — Եօթներորդ դարու սկիզբն (632) Մահեօ կամ Մահահեօ վերջնականապէս կը հաստատէր իւր նոր կրօնն՝ խառնուրդ մովսիսական եւ քրիստոսական սկզբունքներու: Մուհամմէտ իւր բնական միջավայրին եւ իւր հայրենակից՝ Արաբներուն յարմար կրօնք մը հնարեր էր, այնպէս որ քիչ ատենէն այդ նոր հաւատքին յարողներու թիւն զարմանալի կերպով բազմացաւ: Մարգարէն յաջորդներն, որ մի եւ նոյն ժամանակ դենպետ եւ թագաւոր էին, այսինքն թէ՛ կրօնական եւ թէ՛ քաղաքական գերիշխանութիւններն իրենց վերապահեր էին, ըսուեցան «խալիֆ»: Նորահաւատ արաբները իրենց խալիֆաներու առաջնորդութեամբ, նորահաւատներու բռնրովին յատուկ եռանդով, սկսան աջ ու ձախ արշաւանքներ ընել իրենց նոր սորված կրօնքն — ըստ պատուիրանաց Մուհամմէտի —, ամէն կողմ տարածելու: Սղքա հրով եւ սրով տիրեցին նաեւ Երուսաղէմի եւ գրեթէ բոլոր Սուրբ Երկրին. իրենց տիրապետելու կերպն այնքան բարբարոսական էր որ արժանացան նախատական տիտղոսի մը եւ ըսուեցան Սուրբնոստ որ արաբերէն (سورتم) գող՝ աւազակ նշանակութիւններն ունի:

Պաղեստինի մէջ գտնուող քրիստոնեաներն, սաստիկ կը տանջուէին այդ սարակինոսներու բռնութենէն. անոնց կրօնական արարողութիւններն, պատիւն, կեանքը եւ ինչ-

քերն ապահովութենէ բոլորովին զուրկ էին. Երուսաղէմ ուխտի գնալն խիստ վտանգաւոր եղաւ եւ դժուարացաւ. ամէն ազգի քրիստոնէից դէմ հալածանքներն բազմացան եւ սաստկացան:

Ռոպէրդ Լուսինեան. — Սակայն բոլոր այս դժուարութիւններն չարգիլեցին հեռաւոր երկիրներու Եւրոպացիներն, Քրիստոսի գերեզմանին եւ Սուրբ Տեղեաց այցելութեան գնալու: Ժամանակ ժամանակ կը տեսնուէին եւրոպացի ուխտաւորներու այլեւայլ խմբեր, որոնք մի անուանի իշխանի կամ ցեղապետի առաջնորդութեամբ կ'երթային Երուսաղէմ: Այսպէս ալ՝ Լուսինեանի իշխաններէն մին Ռոպէրդ, քանի մ'ընկերներով եւ բազմաթիւ ուխտաւորներով 1062ին Սուրբ Տեղեաց այցելութեան գնացեր էր, խաչակիրներու առաջին արշաւանքէն (1096) ճիշտ 34 տարի առաջ:

Սրբոսէն Կորբէնէ Սէնյէ. — Ռոպէրդ Լուսինեան՝ այցելելով Սինա լեռն գտնուող, Աղեքսանդրիացի բազմահրաշ սրբուհւոյն Կատարինէի գերեզմանն եւ գթալով անոր խեղճ եւ աւերակ վիճակին վրայ, այնտեղ հիւրանոց մը շինել տուաւ եւ «Սրբ Կորբէնէ Սէնյէ» անուն ասպետական կարգը հաստատեց: Այդ կարգին անդամներն այլեւայլ կրօնական եւ բարոյական պարտաւորութիւններէ զատ, երկու տարուան ուխտ կ'ընէին, սրբուհւոյն գերեզմանը պահպանելու, ի հարկին պաշտպանելու եւ ուխտաւորներուն պէտք եղած խնամքն տանելու:

Ռոպէրդ Լուսինեան կոյն Յոպէի եւ Աւիզնի. — Երբ Եւրոպայի զանազան քրիստոնեայ ազգերն փափաքելով Քրիստոսի գերեզմանն Սարակինոսներու ձեռքէն ազատել, զէնքով եւ բազմութեամբ, ամենազնիւ եւ քաջ իշխաններու

առաջնորդութեամբ եւ Լորէնի դուքս՝ Կոդֆրուա Պուլյլ'օնի ընդհանուր հրամանատարութեամբ, Պաղեստին արշաւեցին, Ռոպէրդ Լուսինեան, որուն անունն տարածուեր էր Սուրբ Երկրի մէջ, թէպէտ եւ ծեր, փութացաւ գնաց օգնելու խաչակրաց: Եւ երբ խաչակիրներն տիրեցին Երուսաղէմի ու Կոդֆրուա Պուլյլ'օնը թագաւոր ընտրեցին, Ռոպէրդ Լուսինեան եւս կոմս անուանեցաւ Յոպպէի եւ Ասկաղոնի: Ահա այսպէս Լուսինեանի Տեաքք Պաղեստինու մէջ հաստատուեցան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ռ .

Լուսինեանք թագաւոր Երուսաղէմի:

Գուհտոն Լուսինեան. — Պօտուան Դ. եւ Պօտուան Ծ. — Գուհտոն Լուսինեան թագաւոր Երուսաղէմի. — Լատին իշխաններն. — Պատերազմ ընդ մէջ քրիստոնէից եւ Սարակինոսաց: — Գուհտոնի գերի բռնութիւն. — Երուսաղէմի առումս. — Գաղղիոյ եւ Ասգղիոյ թագաւորներն. — Ռիշարի Ի Գիպրոս. — Ռիշարի դաշնադրութիւնն Սալադինի հետ. — Ռիշարի երկու թագաւորութիւններն յԱրեւելս:

Գուհտոն Լուսինեան. — Անցան տարիներ. Լուսինեան իշխանք կարծես մոռցուած էին. անոնց նկատմամբ արտաքոյ կարգի բան մը չէր լուսեր, երբ Գուհտոն Լուսինեան, որուն վրայ շատ գովեստով կը խօսին ժամանակին գրիչք եւ որ այն ատենի ամենաքաջ եւ ամենագեղեցիկ քրիստոնեայ ասպետն կը համարուէր, ամուսնացաւ Պօտուան Դ. Երուսաղէմի թագաւորին քրոջ՝ Սիպիլլա իշխանուհի հետ:

Պօտուան Դ. եւ Պօտուան Ե. — Գուհտոն թագաւորական ցեղին հետ կապուելով, վարչութեան մէջ խորհրդական եւ օգնական եղաւ Պօտուան Դ.ի. իսկ երբ վերջինս

բորոտելով կուրացաւ, Գուխտն թագաւորութեան խնամակալ կամ տեղակալ կարգուեցաւ. սակայն չկարենալով բոլոր իշխաններուն գոհացում տալ, ստիպուեցաւ հրաժարիլ եւ տեղն ուրիշի թողուլ: Պատուան Գ. մեռաւ 1185 մարտ 16ին եւ իրեն յաջորդեց իւր 7 տարեկան որդին Պատուան Ե. որ իւր հօր նման բորոտութենէ մեռաւ:

Գոթթոն Լուսինեան Բագար Երուսաղէմի. — Երուսաղէմի թագին միակ ժառանգորդ գտնուեցաւ Գուխտն Լուսինեան, որ 1186ին, Սուրբ Գեորգեմանի եկեղեցւոյն մէջ, թագուհւոյն, իշխանաց, Հերակլիոս պատրիարքին, ասպետաց, զինուորաց եւ ժողովրդեան ներկայութեան թագաւոր օծուեցաւ, եւ իշխանութեան մէջ հաստատուեցաւ:

Լուսին իշխաններն. — Նոյն ժամանակներն մահմետականք դարձնալ սկսան ամէն կողմերէ Երուսաղէմի թագաւորութեան վրայ յարձակումներ գործել: Հակառակ թագաւորին եւ անոր հաւատարիմ ասպետներու քաջութեան, արեւելքի այդ Լատին թագաւորութեան կործանելու ժամը կը մտնենար. Պաղեստինի այլեւայլ կողմերն հաստատուող Լատին իշխաններն, որք թագաւորին գերիշխանութիւնը անկատար կերպով մը կ'ընդունէին, իրենց երկպառակութեամբ, իրարու դէմ ունեցած հակառակութեամբ, ռսով, վրէժխնդրութեան ոգւով եւ իրենց անխոհեմ վարքով դէպ ի թագաւորն եւ Սալատին սուլդանն, փութացուցին Երուսաղէմի կործանումն, անխուսափելի պատերազմի մը պատճառ լինելով:

Պոթերաւ՝ ընդ մէջ քրիստոնէից Ե- Սարսինոսոց. — Սալատին սուլդանն, քրիստոնեայ իշխաններու մի քանիսին վրայ զայրանալով եւ ուզելով Երուսաղէմի տիրել, 50.000

զօրքով քրիստոնէից երկիրն մտաւ. Գուխտոն եւս իւր զօրքերն պատրաստեց եւ երկու բանակներն իրարու հանդիպեցան 1187 յուլիս 2ին, ուրբաթ օրն, Թիպերիատի քովերն: Պատերազմն տեւեց երեք օր. երկու կողմանէ ալ հաւասար քաջութեամբ կռուեցան. վերջապէս, քրիստոնեայք թշնամոյն թուոյն, յոգնութեանց, տաքին եւ ծառաւին չկարենալով դիմանալ, բոլորովին յաղթուեցան:

Գուխտոնի գերի բռնութիւն. — Գուխտոն լուսինեան թագաւորն եւ իւր գլխաւոր օգնականներն գերի բռնուեցան. երեսուն հազար քրիստոնեայք մեռան եւ Սուրբ խաչն՝ դրօշ քրիստոնէից, մահմետականաց ձեռքն անցաւ: Պատերազմէն անմիջապէս յետոյ գերի բռնուող մեծամեծները սուլդանին վրանին տակ տարուեցան. Սալատին նախ Աստուծոյ շնորհակալութեան մաղթանքներ ըրաւ իւր բանակին շնորհած յաղթանակին համար, յետոյ Գուխտոն թագաւորը իւր քով նստեցնել տալով, օշարակ հրամցուց անոր՝ ծարաւն անցնելու համար:

Երուսաղէմի արուստ. — Դոյն տարուան սեպտեմբեր 19ին Սուլդանը Երուսաղէմի վրայ եւս դիմեց. նախ ուղեց յարձակմամբ անոր տիրել, սակայն յետոյ Սիպիլլա թագուհւոյն խօսքերէն երկիւղ կրելով, պատուաւոր անձնատրութիւն մը ստորագրեց, որով Սուրբ Քաղաքը հոկտեմբեր 2ին Սալատինի ձեռքը կ'անցնէր: Սուլդանն շատ ակնածութեամբ եւ յարգանօք վարուեցաւ Սիպիլլա թագուհւոյն եւ անոր աղջկանց հետ. խոստացաւ նոյն իսկ թագաւորին ազատութիւնը՝ Ասկաղոն քաղաքին փոխարէն: Գուխտոն լուսինեան, երբ բանտէն եւ գերութենէ ազատեցաւ, դարձեալ սկսաւ մահմետականաց դէմ կռուիլ. ուստի՞ եկաւ

միացաւ Երուսաղէմէ փախած քրիստոնէից հետ, որոնք Աքիա քաղաքն պաշարեր էին, Իտալիայէն եկող նորեկ մարտիկներու հետ:

Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ թագաւորներն. — Ֆրանսայի, Անգղիոյ եւ Գերմանիոյ մէջ նոր խաչակրութիւն մը քարոզուելով, Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ թագաւորներն՝ Փիլիպպոս-Օգոստոս եւ Ռիչար Առիւծասիրտն անոր գլուխ կեցան: Փիլիպպոս-Օգոստոս շուտով հասաւ Աքիայի առջեւ, ուր երկու տարիներէ ի վեր Գուհտոն Լուսինեան իւր ասպետներով կը սպասէր: Պաշարող խաչակիրները՝ միաձայն հաւանութեամբ որոշեցին որ Անգղիոյ թագաւորին պիտի սպասեն յարձակումը սկսելու համար:

Ռիչար է Կերո. — Ռիչար՝ ճանապարհին ալէկոծութեան մը բռնուելով, Կիպրոս կղզւոյն եղերքներն ինկեր էր. տեղւոյն բռնակալ՝ Իսահակ Կոմնենոսէ գէշ ընդունելութիւն գտնելով, Ռիչար զայն վանեց, իւր ասպետներու օգնութեամբ կղզւոյն տիրեց, տեղացիներուն իրեն հաւատարիմ մնալու երդում ընել տուաւ եւ եւրոպացի գնդեր այնտեղ հաստատելով, ինք մեկնեցաւ գնաց Աքիայի պաշարման: Ռիչարի հասնելէն յետոյ քրիստոնեայք հաւաքական զօրութեամբ, այդ քաղաքին վրայ յարձակելով, վերջապէս տիրեցին անոր:

Ռիչարի գաղտնի Սալադինի հետ. — Երբ Գաղղիոյ թագաւորն Պաղեստինէ մեկնեցաւ, Ռիչար՝ խիստ բնաւորութեան տէր մէկն լինելով, իւր շուրջը գանուողները վշտացուց եւ դժգոհացուց. այնպէս որ շատ իշխաններ իրմէ բաժնուեցան: Իշխանք Գուհտոնի հետ միասին Կեսարիոյ եւս տիրեցին. յետոյ Ռիչար Սալատինի հետ զինադադարի հա-

մար դաշնադրութիւն մը կնքեց երեք տարի, երեք շաբաթ
եւ երեք օրուան: Այս դաշնադրութեան համեմատ Եա-
ֆայէն սկսեալ մինչեւ Տիւրոս, ամբողջ երկիրն քրիստոնէից
ձեռքը պիտի մնար:

Ռիշարէ երէն- Ռ-գ-որո-նի-ննէրն յԱբե-ելւ. — Այս-
պիսով Ռիշար Առիւծասիրտն, երկու թագաւորութիւններ
կ'ունենար Արեւելքի մէջ. մին Ախպրոսինն՝ զոր յետոյ Գուի-
տոն Լուսինեանին տուաւ, եւ երկրորդն՝ Երուսաղէմի, որուն
թագաւոր ընտրեց Շամհանիոյ կոմսն Հենրիկոս որ նոր
ամուսնացեր էր Սիպիլլա թագուհւոյն քրոջ՝ Իզապելլա
իշխանուհւոյն հետ:

Գ Լ Ո Ւ Ն Գ .

Լուսինեանք ի Կիպրոս:

Գուիտոն Լուսինեան ի Կիպրոս. Սրոյ ասպետական կարգը. — Գուի-
տոնի յաջորդները. — Յովհաննէս Պրիէննացին. — Հայոց ինստու-
թիւնը Լուսինեանց հետ. — Լուսինեանք մինչեւ Հիւկոս Դ .

Գուիտոն Լուսինեան ի Կիպրոս. — Գուիտոն Լուսինեան
1193ին Պաղիստինէ մեկնելով Ախպրոս գնաց, իւր նոր
ստացած թագաւորութեան գլուխն անցնելու: Հետը տարաւ
նաեւ երեք հարիւր ուրբաններ որոնք իրեն հաւատարիմ
մնացեր էին եւ կ'ուզէին իրեն ծառայութեան մէջ հաս-
տատուիլ ի Ախպրոս: Գուիտոն՝ իւր երախտագիտութիւնը
այդ ուրբաններուն յայտնելու եւ ո՛ր եւ է նշանով մը զայն
անոնց ցոյց տալու համար՝ հաստատեց Սրոյ կամ Լուսինեան
ասպետական կարգը, որուն անդամները կ'երդնուին պաշտ-
պանել քրիստոնէական կրօնքը, թագաւորը եւ լուսթիւն

պահել պետութեան գործերուն վրայ: Սակայն Գուխոն չկարողացաւ երկար ժամանակ թագաւորել իր պրոսի մէջ, հազիւ մի տարի՝ եւ մեռաւ 1194ին, իւր հետն տանելով քրիստոնէից կսկծանքն ու մահմետականաց յարգանքը:

Գուխոնի յաջորդները. — Գուխոն Լուսինեան չորս արու զաւակներ ունեցեր էր, որոնք մեռեր էին Աքիայի պաշարման ժամանակ 1189ին, նախ քան իրենց մօր մահն: Իսկ երբ Գուխոն ալ անզաւակ մեռաւ իր պրոսի մէջ, իւր եղբայրն Ամորի իրեն յաջորդեց եւ թագաւոր օծուեցաւ: Քիչ անցաւ, Շամիանիոյ կոմսին տեղ՝ Ամորի թագաւոր ընտրուեցաւ նաեւ Երուսաղէմի, եղբօրը՝ Գուխոնի յիշատակին եւ իւր անձնական քաջութեանցը համար: Ամորի ճամբայ ելաւ դէպի իւր նոր թագաւորութիւնն, բայց հազիւ թէ Աքիա քաղաքն հասաւ 1205 ապրիլի 1ին վախճանեցաւ:

Յովհաննէս Պրիէննացին. — Ամորի եւս առանց զաւակի մեռնելով իրեն յաջորդեց իւր ամենամերձ ազգականներէն Յովհաննէս Պրիէննացին, որ Երուսաղէմի թագաւորութիւնն իրեն վերապահելով, իր պրոսի թագը տուաւ իւր երիտասարդ որդւոյն, որ ըսուեցաւ Հիւկոս Ա:

Յովհաննէս Պրիէննացին հազիւ թէ իւր թագաւորութեան մէջ հաստատուած յԵրուսաղէմ, մահմետականներէն նեղուելով, Եւրոպա ճանապարհորդութեան ելաւ, քրիստոնեայ պետութիւններէն օգնութիւն խնդրելու: Իւր աղջիկը Գերմանիոյ կայսեր Փրեդերիկոսի կնութեան տուաւ. կայսրն անմիջապէս Պաղեստին գնաց, իւր աներոջ իրաւունքներն անոր ձեռքէն առաւ եւ մահմետականաց հետ խաղաղութեան դաշինք կապեց: Իսկ դժբաղդն Յովհաննէս Պրիէննացին, ապաւինեցաւ Հռովմայ պապին եւ անկէ

պաշտօն ստացաւ. ժամանակէ մը յետոյ ֆրանսա անցաւ, անկէ ալ Կոստանդնուպոլիս երթալով կայսր եղաւ եւ վերջապէս մեռաւ 1237 ին:

Հայոց Խնամախօնն Լուսինեանց հետ. — Յովհաննէս Պրիէննացւոյ որդի, Հիւկոս Ա. Կիպրոսի Թագաւորին օրէն սկսեալ Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորական ցեղն կը ինամենայ Կիպրոսի Լուսինեանց ցեղին հետ: Յիրաւի կը տեսնենք Թէ այդ Հիւկոսի քոյրն, Հայոց Թագաւոր՝ Լեւոն Բ.ի կինը կը դառնայ:

Լուսինեանք մնալիս — Հիւկոս Ա.էն յետոյ Լուսինեան ցեղին իշխանները յաջորդաբար շարունակեցին Կիպրոսի Թագաւորութեան ժառանգութիւնը. «Կիպրոսի Լուսինեանք» անունին վրայ աւելցնելով նաեւ «Լուսինեանք» տիտղոսն:

Սոքա կ'օժուէին Ֆրանսոս քաղաքին Սուրբ Նիկողայոս եկեղեցւոյն մէջ: Կիպրոսի Թագաւորք՝ երկար ժամանակ Սարակինոսներուն դէմ կուռեցան, նոյն իսկ Վայրկեան մը Երուսաղէմի ալ տիրեցին, սակայն չկարողացան երկար պահել. մահմետականները՝ վերջնականապէս Սուրբ քաղաքին տիրեցին 1324 ին, հակառակ Հենրիկոս Բ.ի եւ Պետրոս Առաջնոյն այնքան ջանքերուն:

Հենրիկոս Բ. Թոռն էր Հիւկոս Ա.նոյն: Հենրիկոս Բ.ի հայրը Հենրիկոս Ա. Լուսինեան, Սրբոյն Լուգովիկոս՝ Գաղղիոյ Թագաւորին հետ գերի բռնուած էր Արաբացիներէն: Հենրիկոս Բ.էն յետոյ չորս Թագաւորներ նստան Կիպրոսի գահը մինչեւ Պետրոս Ա: Այդ Թագաւորներն, յիշելու արժանի բան մը ըրած չեն. եւ են՝ Հիւկոս Գ., Յովհաննէս Ա., Հենրիկոս Գ. եւ Հիւկոս Գ.:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Լուսինեանք ի Հայաստան:

Լեւոն Բ. Թագաւոր Կ'անուանուի. — Հայոց եւ Լուսինեանց ինամական կապերն. — Լուսինեան իշխանք Թագաւոր Հայոց. Կոստանդին Գ. եւ Գուրտոն. — Կոստանդին Դ. — Կիլիկիոյ Հայոց վիճակը Կոստանդին Դ-ի մահուան ժամանակ. — Լեւոն Զ. — Եզրիպտոսի սուլթան Էշրաֆ Շապանի Կիլիկիոյ վրայ յարձակիլը. — Լեւոն Զ. գերի յԵզրիպտոս. — Լեւոն Զ. յԵւրոպա. — Լեւոն Զ.ի մահը եւ Թաղումը. — Լեւոն Զ.ի գերեզմանը:

Լեւոն Բ. Բագաւոր Կ'անուանուի. — Ըսուեցաւ արդէն թէ Լեւոն Բ., որ Կիլիկիոյ վրայ իշխեց 1185էն մինչեւ 1219 թուականը, իրեն կին առեր էր Կիպրոսի Թագաւոր՝ Լուսինեան Հիւկոս Ա.նոյն քոյրը. այս ամուսնութենէն ծնաւ Չապէլ իշխանուհին որ Թագաւորեց իւր հօր մահուանէն յետոյ (1219—1270): Լեւոն Բ., Լատիններու հետ ինամենալով, Փրեզերիկոս կայսրէն եւ Կղեմէս պապէն նամակներով հրաւիրուած էր խաչակրաց օգնելու: Հայ իշխանապետը ռազմավթերքով, պաշարով եւ զօրքով մեծ օգնութիւն մատոյց խաչակրաց եւ այնպէս սիրելի եղաւ անոնց եւ այնքան անուանի յԵւրոպա, որ կայսրն խոստացաւ անոր, Թագաւորի տիտղոս տալ: Եւ իրօք կը տեսնենք թէ Լեւոն Բ. Թագաւոր Կ'օծուի (1198) Տարսնի մայր եկեղեցւոյն մէջ Ներսէս Շնորհալուցն եղբօր որդի՝ Գրիգոր Զ. Կիլիկիոյ Հայոց կաթողիկոսէն: Օծման հանդիսին Ներսէս Լամբրոնացին փառաւոր ատենաբանութիւն մը ըրաւ: Թէ պապը եւ թէ կայսրը ուզեցին իրենց խնդակցութիւնը եւ միեւնոյն ժամանակ իրենց երախտագիտութիւնը յայտնել Հայոց Թագաւորին. ուստի Կեղեսոսինոս Գ. պապն, Կոնրատ կարդիւնալին ձեռօք, Թագաւորական Թագ մը ղրկեց Լեւոնի, իսկ

կայսրն՝ Լեւոնի քաջութիւններն ի նկատի առնելով, աբի-ձի նշանով դրօշակ մը ընծայեց անոր: Այսպիսով Հայոց աբ-ձի, ազանի եւ վելադ խորհրդանշաններու վրայ աւելցաւ նաեւ աբի-ձը:

Հայոց Ե- Լուսինեանց ինստիտուտ կողմէն. — Լեւոն Բ. էն սկսեալ Հայաստան-Վիլիկիոյ սէ Կիպրոսի թագաւորական ցեղերը միշտ ինստիտուտեան կապեր ունեցան: Զապէլ (1219—1270), Հեթում Առաջին (1224—1270), Լեւոն Գ. (1270—1289), Հեթում Երկրորդ (1289—1305), Լեւոն Գ. (1305—1308), Օշին (1308—1320), Լեւոն Ե. (1320—1342) Հայ թագակիրները միշտ ազգակից կամ արեւակից էին, գէթ մօր կողմանէ, Կիպրոսի թագաւորական տան՝ Լուսինեանց տոհմին հետ: Սակայն այս կապն աւելի եւս ամրապնդեցաւ 1342 էն մինչեւ 1375 թուականներն, երբ Վիլիկիոյ վրայ թագաւորեցին Լուսինեան երեք իշխաններ:

Լուսինեան իշխանի խոստով Հայոց. Կոստանդին Գ. Գոսթի-րոն. — Յիրաւի՝ ազգային պատմութիւնը մեզ կ'իմացնէ թէ Լեւոն Ե. Հայ թագաւորէն յետոյ, Վիլիկիոյ թագաւորութեան պետ եղան Կոստանդին Գ., Գոսթիրոն եւ Լեւոն Զ. Լուսինեաններն: Երբ Լեւոն Ե. վախճանեցաւ, Վիլիկիոյ թագն արուեցաւ, Տիւրոսի կոմսին որդւոյն՝ Կոստանդին Երրորդին որ եղբորորդի էր Կիպրոսի Լուսինեան թագաւորին: Կոստանդին Գ. որ իշխել սկսաւ 1342 ին, արքունեաց բոլոր կերպերն փոխեց եւ ուզեց ուրիշ կարգեր ու կանոններ հաստատել. սակայն իւր նորաձեւութիւնները եւ իւր վարքը Հայ իշխաններուն հաճելի չլինելով, միայն տարի մը կրցաւ թագաւորել եւ սպանուեցաւ:

Կոստանդինի տեղն անցաւ իւր եղբայրը Գուհտոն 1343ին: Ասոր ժամանակ օտար ազգերը դարձեալ սկսան Կիլիկիոյ վրայ արշաւել. Գուհտոն փոխանակ անոնց դէմ երթալու, փախաւ բերդի մը մէջ ամրացաւ, իսկ երկիրն երեսի վրայ մնալով, ոտնակոխ եղաւ թշնամիներէն: Հայ իշխաններն, բոլորն ալ, մէկ կողմ քաշուեցան եւ անշարժ մնացին. իսկ ժողովուրդը կրօնական կռիւներով զբաղած էր: Երբ թշնամիք Կիլիկիայէն ետ քաշուեցան, Գուհտոն Լուսինեան, սկսաւ բռնադատել Հայերն որ Լատին ծէսն ընդունին. իշխանք այս առաջարկութեան վրայ զայրացած զինքը սպաննեցին. նա երկու տարի միայն թագաւորած էր:

Կոստանդին Գ. — Գուհտոնին յաջորդեց Կոստանդին Գ. 1345ին. սա՛ թէպէտ մերձ ազգական Լուսինեանց՝ ուրիշ լատին ազգատոհմէ էր եւ կրցաւ առ ժամանակ մի ազգն խաղաղեցնել: Եգիպտոսի ամիրան լսելով որ Կոստանդին թղթակցութեան մէջ է Եւրոպացւոց հետ եւ կարծելով որ եթէ Հայերն ջնջուին, Եւրոպացիք կը դադրին Կիլիկիոյ վրայ աչք ունենալէ, բազմաթիւ զօրք ժողովեց եւ արշաւեց Կիլիկիոյ թագաւորութեան վրայ: Կոստանդին՝ պապին յորդորանօք, մի քանի հայ եւ լատին իշխաններու օգնութեամբ, ամիրային զօրաց դէմն ելաւ, յաղթեց անոնց եւ երկրէն վանեց, թէպէտ ինքն ալ շատ մարդ կորսնցուց: Այս պատերազմէն յետոյ երկիրը քիչ մը խաղաղութիւն գտաւ մինչեւ Կոստանդին Գ.ի վախճանն, որ տասնեւութ տարի թագաւորելէն յետոյ մեռաւ:

Կիլիկիոյ Հայոց Խորհուրդաւորութեան վիճակն Կոստանդին Գ.ի ժամանակ. — Կոստանդին Գ.ի մեռած ժամանակ Կիլիկիոյ մէջ տէրութեան նշան չէր մնացեր. տեսակ մը

անիշխանութիւն էր որ կը տիրէր: Մի քանի իշխաններ՝ խօսք մէկ ըրած, չէին ուզեր Վոստանդնի ցեղէն թագաւոր ընտրել. իրենց մէջէն մէկն ընտրելն ալ կարելի չէր, վասն զի իշխան մը ուրիշ մի իշխանի առջեւ գլուխ ծռել չէր ուզեր: Նախանձը մեր ազգին ամենամեծ յատկանիշներէն մին էր այն ժամանակ ինչպէս եւ այսօր. այն էր որ մեզ կորսնցուց եւ դեռ ո՛վ գիտէ...: Մեծութեան հասնող իշխանն, իւր ընտրուելուն վրայ այնքան կը հպարտանար որ իւր միւս իշխանակիցներն կ'ուզէր գերիի նման գործածել. իսկ եթէ մեծութեան հասնողն իւր չափը գիտնար — որն որ հազուագիւտ էր — միւս իշխաններն իրենց համար մեծ նախատիք կը համարէին որ իրենց ազգայիններէն մին իրենցմէ աւելի խելացի սեպուէր կամ աւելի բարձր համարուէր:

Այս ներքին անմիաբանութեանց եւ կռիւներու պատճառաւ, Վիլիկիա անտէր մնալով, ամէն տեսակ թշնամիներէ ոտնակոխ եղաւ: Հոռովմայ պապը դարձեալ միջամտեց. առաջարկեց հայ եւ լատին իշխաններուն որ թագաւոր մը ընտրեն. անոնք ալ Լուսինեան ցեղէն իշխան մը ընտրեցին որ կոչուեցաւ Լեւոն Զ. կամ Ե. թագաւոր Լեւոններու կարգին մէջ:

Լեւոն Զ. — Այս գահակալը խելացի, բարեբարոյ եւ բարեպաշտ անձ մ'էր. սակայն Հայոց մէջ անմիաբանութիւնը այնքան տարածուեր էր որ գրեթէ, անկարելի էր, առաջքն առնուլ: Լեւոն Զ. Վիլիկիա հասաւ 1374ին եւ Սիս մտաւ նոյն տարուան յուլիս 26ին. հազիւ վեց ամիսներ անցան եւ ահա Սիս մայրաքաղաքը պաշարուեցաւ Աջոգ Թիմուրի զօրքերէն: Աջոգ Թիմուր որ Եգիպտոսի սուլդան

Մեղիք Աշրաֆի տեղակալն էր Բերիոյ կամ Հալէպի մէջ, իւր վեհապետին հրամանօք, անթիւ զօրքերով արշաւեց Վիլիկիոյ Հայոց թագաւորութեան վրայ. ջարդեց, կոտորեց եւ ամէն տեղ սով ձգելէն յետոյ գնաց Սիւն ալ պաշարեց: Պարագաները թշնամւոյն նպաստաւոր եղան. թագաւորը՝ դրսէն կամ ներսէն օգնութիւն մը չէր կրնար սպասել, իւր պաշարն ու ռազմամթերքն ալ հատնելով, ճարն հատած, 1375 ապրիլ 16ին անձնատուր եղաւ Աշրաֆ Թիմուրին եւ Սոյ բանալիները թշնամւոյն յանձնեց:

Լեւոն Զ. Գեղի յեփեղոս. — Լեւոն Զ. թշուառութեամբ ութ ամիս եւ քսան օր թագաւորելէն յետոյ, շղթայակապ գերի գնաց յեգիպտոս. այնտեղ, մահմետականութիւնը յանձն չառնելուն համար, եօթը տարի բանտը մնաց: Սակայն երբ Մեղիք Աշրաֆ սուլթանի մահէն յետոյ Մեղիք Սալիհ-Աշրաֆ-Հաճին անոր տեղն անցաւ, Վաստիլիոյ Յովհաննէս Ա. եւ Արագոնի Պետրոս Դ. թագաւորներու միջամտութեամբ եւ խնդրանօք, Լեւոն Զ. բանտէն ազատ թողուեցաւ եւ Գահիրէէն մեկնեցաւ — ուր ըստ ֆրանսացի Դարդէլ ժամանակագրին, բաւական ազատ գերութիւն մը կը վարէր — 1382 սեպտ. 30ին:

Լեւոն Զ. յեփեղոս. — Լեւոն բանտէն ազատելէն յետոյ կ'ուզէր թագաւորութիւնն ձեռք բերել. սակայն այդ փափաքը կը նմանէր ճիշտ այն անձին որ իւր տունն տեղն այրելէն եւ մոխիր դարձնելէն յետոյ կ'ուզէ երթալ կրակոտ աւերակին վրայ բնակիլ. վասն զի Վիլիկիոյ մէջ ոչ քաղաք մնացեր էր եւ ոչ ալ մարդ. աւերակ էր: Մնացածները՝ մի քանի խեղճ, աղքատ գիւղացիներ էին, որոնք տէրութիւնը, քաղաքներն եւ հարստութիւննին կորսնցնելէն

յետոյ դեռ անմիաբանութիւնը եւ հակառակասիրութիւնը
չէին կորսնցուցած:

Գերութեան ժամանակ լեւոն Զ. իւր Մարգարիտա
կինը կորսնցուց, որ թաղուեցաւ Գաշիրէի մօտ Ս. Մար-
տիրոս եկեղեցւոյն մէջ: Իսկ իրեն գերեկից Մարիամ թա-
գուհին — կին Կոստանդին Բ. թագաւորին — եւ ասոր
աղջիկը Փիննա աւելի շուտ արձակուեցան գերութենէ եւ
Երուսաղէմ փոխադրուեցան, ուր ապրեցան մինչեւ ցմահ:

Գերութենէ ազատելէն յետոյ լեւոն նախ Երուսաղէմ
գնաց ուխտի եւ յետոյ Փիննայի ամուսնոյն հետ Եւրոպա
անցաւ մեծամեծ յոյսերով: Իսեղճ թագաւորը կը յուսար
Եւրոպացւոց օգնութեամբ գալ եւ վերականգնել իւր թա-
գաւորութիւնը. սակայն Եւրոպացիք ալ իրենց ցաւերն ու-
նենալով, ժամանակ չունէին ուրիշի աղաչանքը լսելու:

Լեւոն Հռոմ, Սպանիա, Անգղիա եւ Գաղղիա ճանա-
պարհորդեց. մի քանի անգամներ Պարիզէ Լոնտրա եւ Լոն-
տոնէ Պարիզ գնաց եկաւ, Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ թագաւոր-
ներն իրարու հետ հաշտեցնելու, որոնք այն միջոցին Հաբե-
բոսայ պատերազմաց մէջ էին: Հայոց թագաւորը կը յու-
սար թէ այդ երկու անհաշտ թագաւորներն համոզելով
պիտի կարենար հաշտեցնել եւ անոնց օգնութեամբ դալ
Կիլիկիան թագաւորութիւնը վերականգնել. բայց աւանդ,
ոչ Անգղիոյ թագաւորին կրցաւ խօսք հասկցնել եւ ոչ ալ
Գաղղիոյ թագաւոր՝ Կարոլոս Զ.ին որ արդէն խենդ էր:

Լեւոն Զ. ի մահը եւ Ռադոմը. — Լեւոն Զ. բաւական
ժամանակ Պարիզ բնակեցաւ թագաւորական պատուով.
Գաղղիոյ Կարոլոս Զ.ը ռոճիկ էր կապեր անոր. բայց օտարին
հացը, զգայուն մարդուն համար՝ թոյն է, որ կը հալեցնէ,

կը մաշեցնէ եւ գերեզմանին դուռը կը տանի: Վերջապէս՝ կրած բանտարկութենէն, խեղճութիւններէն եւ սրտի տանջանքէն 1393 Նոյեմբեր 19ին մեռաւ Լեւոն Զ., վաթսուն տարեկան հասակին եւ թաղուեցաւ Կղեսափնեանց վանքին եկեղեցւոյն մէջ, ուր կը թաղուէին Գաղղիոյ թագաւորք եւ արքայազուկք: Ֆրանսայի երեւելի պատմագիրներէն մին՝ Ակր Եպիսկոպոսն, իւր Գաղղիոյ պատմութեան մէջ, հիանալի կերպով կը նկարագրէ Հոյոյ Բուսոնի թաղումը: Ի միջի այլոց նա առաջ կը բերէ թէ թաղման հանգէսը բոլորովին ձերմակ գոյնով եղաւ, դագաղը ձերմակով պատած էր, հետեւողները՝ կրօնական եւ աշխարհական, ձերմակ հագեր էին:

Լեւոն Զ.ի Գերեզմանը. — Լեւոնի համար փառաւոր գերեզման մը կառուցուեցաւ, սակայն Գաղղիոյ մեծ յեղափոխութիւնը զայն հիմնայատակ ըրաւ. այժմու տապանը ձերմակ մարմարինն է, իսկ վրան ծածկող սալ-քարը սեւ մարմարինն. այս վերջնոյն վրայ պառկած է Լեւոն Զ.ի արձանը, թագաւորական գաւազանը յաջին, իսկ ձախ ձեռքը, ձեռնոցներն բռնելով՝ դրուած է կրծքին վրայ. գլուխը թագաւորական թագ՝ որ բարձի մը վրայ կը հանգչի. երկու ոտքերուն տակ կան երկու առիւծներ, որք յաջ եւ յահեակ կը նային, կկլած. ամբողջ արձանին հազցուցեր են թագաւորական զգեստ: Սեւ մարմարիոնին եզերքներն գրուած են, հին լատինական տառերով, թագաւորին անունն, որ սխալմամբ Լեւոն Ե. Լուսինեան թագաւոր Հայոց ըսուած է, փոխանակ Լեւոն Զ.ի, յիշուած է նաեւ մահուան թուականը: Ամբողջ գերեզմանը գրեթէ 1.40 երկայնութեամբ եւ 60—80 սանդիմետր լայնութեամբ ուղղանկիւն շէնք մ'է:

Երբ գաղղիական մեծ յեղափոխութիւնը տեղի ունեցաւ, Արեւմտեանստեանց վանքը — ուր ինչպէս ըսինք Գաղղիոյ թագաւորազանց եւ ազնուապետականներու գերեզմանները կը գտնուէին — առաջին զոհերէն մին եղաւ: Մոլեռանդ մարդիկ հիմնայատակ ըրին վանքը, եկեղեցին եւ գերեզմանները. յեղափոխութենէն յետոյ, խաղաղութեան ժամանակ, գերեզմաններու մնացորդներն եւ թագաւորազանց ոսկրոտին տեղափոխուեցան Սէն-Յընիի հրաշակերտ մայր եկեղեցին եւ այնտեղ աւագ խորանին բոլորտիքը շարուեցան: Նոյն բաղդին արժանացաւ նաեւ մեր դժբաղդ թագաւորին գերեզմանը, որ այժմ կը գտնուի նոյն եկեղեցւոյն աւագ խորանի ձախ կողմն գտնուող առաջին մատուան մէջ:

Հակառակ տեղւոյն եւ յիշատակին դարեւոր հեռաւորութեան, ամէն տարի Նոյեմբերամսոյն հարիւրաւոր հայեր, խումբ խումբ կ'երթան այցելելու, լեւոն Զ. Ղուսինեանի, իրենց խեղճ եւ անբաղդ թագաւորին գերեզմանը՝ հայութեան հին յիշատակներէն միակ կանգուն կեցող շէնքը, զոր յարգեր է նոյն իսկ գաղղիական մեծ յեղափոխութեան աւերիչ եւ քանդիչ ոգին: Հազարաւոր գլուխներ անոր ներկայութեան բացուած եւ խոնարհած են, հազարաւոր ծունկեր անոր առջեւ ծուած են, անթիւ շրթունքներ այն սեւ մարմարինի վրայ փակած են. եւ քանի՛ քանի՛ աչքերէ, այդ շէնքին առջեւ, տխուր եւ դառն արտասուաց խոշոր կաթիլներ թափած չեն... եւ չպիտի թափին:

ԱՅճ. այսպէս վերջացաւ, լեւոն Զ. ի մահուամբ, Ղուսինեանց Արեւմտեանստեանց թագաւորելու ժամանակն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Կիպրոսի Լուսինեանք Հայոց Թագաւորի տիտղոսն
կը կրեն :

Կիլիկիոյ վիճակը Լեւոն Զ.ի անկմանէն յետոյ . — Թագաւոր Հայաստանի տիտղոսն . — Յակոբ Ա. Թագաւոր Կիպրոսի, Երուսաղէմի եւ Հայաստանի . — Հայկական տիտղոսները եւ զոյները ի Կիպրոս . — Պատմաբաններու վկայութիւնք . — Կիպրոսի Թագաւորաց զործածած ոճը . — Մարթէն Վիլէնի ասպետ անուանիլն . — Գոնէրիօյի ուղղուած նամակը . — Պետրոս Լամպրէկիոսի առաջ բերած նամակն . — Լեւոն Զ.ի կտակագիրն :

Վիլիէոյ վեհալը Լեւոն Զ.ի անկմանէն յետոյ . — Երբ Հայոց վերջին Թագաւորն Լեւոն Զ. Լուսինեան, գերի բռնուելով Եգիպտոս տարուեցաւ, Վիլիկիոյ Հայկական Թագաւորութիւնն ալ անցաւ Եգիպտոսի սուլթանաց իշխանութեան տակ : Վիլիկիա իւր ինքնավարութիւնն կորսնցնելով, կորսնցուցնաւ իւր անունն . վասն զի Կապադովկիոյ Թիւրքմէն էմիրներէն մին Քարաման անուամբ, Վիլիկիոյ տիրեց եւ երկիրն իւր անուամբ Գարամանիա կոչեց . այս վերջին անուամբ յորջորջուեցաւ Վիլիկիա նոյն իսկ Օսմանեան կայսրներու ժամանակ, որոնք այն էմիրներու յաջորդներն եղան :

Թագաւոր Հայաստանի տիտղոսն . — Սակայն Թագաւոր Հայաստանի տիտղոսն եւ այդ տիտղոսին իրաւունքներն չկորսուեցան, այլ անցան Վիլիկիոյ Թագաւորական տան ամենամեծ ճիւղին, այսինքն Կիպրոսի Լուսինեաններուն :

Յակոբ Ա. Թագաւոր Կիպրոսի, Երուսաղէմի եւ Հայաստանի . — Հայերէն ձեռագիր Աւետարանի մը (որ կը պատկանի այսօր Սոյ կաթողիկոսութեան վանքին եւ որ գրուած է Վիլիկիոյ Թագաւորութեան կործանման ժամանակ) յիշատակագիրն կ'ըսէ թէ 1394ին, այսինքն Լեւոն Զ.ի մա-

հուանէն տարի մը յետոյ, երբ դժբաղդ թագաւորին մահուան լուրն հասաւ մինչեւ Կիլիկիա եւ Կիպրոս, Յակոբ Ա. Կիպրոսի թագաւորն, ինքզինք Հայաստանի թագաւոր պսակել տուաւ եւ այնպէս ալ ընդունեցաւ Կիլիկիոյ ժողովուրդներէն: Կիլիկիոյ ժողովրդոց՝ Կիպրոսի թագաւորն իրենց թագաւոր ճանչնալն զարմանալի երեւոյթ մը չթուիր, եթէ յիշենք՝ որ երբ Լեւոն Բ. թագաւոր օծուեցաւ Հայոց, Կիլիկիոյ նոր թագաւորութիւնն, մօտաւորապէս, աւատական կամ վիճակական հիմանց վրայ կազմակերպուեցաւ. որ հիմանց վրայ էին արդէն արեւելքի բոլոր լատին իշխանութիւններն: Երբ Հայոց այս նոր թագաւորութիւնն կազմուեցաւ, բազմաթիւ պարոններ եւ ասպետներ Անտիոքի իշխանութենէն եւ Եւրոպայէն փութացին եկան, Հայոց թագաւորին ծառայութեան մէջ մտան, ոմանք անուն վաստրկելու եւ ոմանք ալ հարստանալու փափաքով: Եւրոպայի բոլոր ծովեզերաքնակ եւ վաճառաշահ ազգերու վաճառականներն, սկսան Կիլիկիոյ նաւահանգիստներն լեցուիլ: Այն տեղերն Հայերու, Արաբներու եւ Պարսիկներու քով կը տեսնուէին եւ իտալացի, գաղղիացի, հոլանտացի, անգղիացի, ճենովացի, վենետացի եւ գերմանացի անթիւ վաճառականներ, որոնք կու գային արեւելքի ամենաընտիր եւ հետաքրքիր ապրանքներն գնելու եւ կամ եւրոպականներն վաճառելու: Շնորհիւ այդ թէ՛ աղնուական եւ թէ՛ վաճառական օտարականներու, որոնք Կիլիկիոյ մէջ հաստատուեցան, քիչ ժամանակէն հայկական թագաւորութեան մէջ, գրեթէ նոյնքան Լատիններ գտնուեցան որքան Հայեր կային:

Ուստի զարմանալի չէր որ Կիլիկիա՝ թէպէտ հայկական թագաւորութիւն, ունեցաւ նաեւ Լատին՝ Լուսինեանց ցեղէն

Թագաւորներ. եւ մնաւ զարմանալի չէ դարձեալ որ յետ կործանման Կիլիկիոյ Թագաւորութեան, այնտեղի Վատիններն, ըստ իրենց մայրենի երկրի՝ Եւրոպիոյ վիճակական սովորութեան, ճանչցած լինին Կիպրոսի Լուսինեանց իրաւունքն՝ Հայաստանի Թագաւորութեան վրայ, քանի որ նոքա էին հայ Լուսինեանց ամենամերձ ազգականներն: Ուրեմն բոլոր այս հանգամանքներն ի նկատի առնելով կը հասկցուի թէ Կիլիկիոյ Ժողովուրդներն ամենայն ուրախութեամբ ընդունած լինին, Կիպրոսի Յակոբ Բ.ին Հայոց Թագաւոր օժուելու լուրն:

Ուստի Յակոբ Բ. իւր Խաչատուր Երոստուլոյի եւ Կիպրոսի տիտղոսներուն վրայ աւելցուց նաեւ Խաչատուր Հայոց տիտղոսը. իւր յաջորդներն ամենայն խնամքով եւ մեծ նախանձով պահեցին այս տիտղոսները եւ ըսուեցան Խաչատուր Կիպրոսի, Երոստուլոյի եւ Հայոստանի:

Հայկական տիտղոսներն եւ գոյներն է Կիպրոս. — Եւտոյ Կիպրոսի Թագաւորներն՝ իրենց արքունեաց մէջ մտցուցին, հայկական արքունեաց մի քանի բարձր տիտղոսներն եւ պաշտօններն, ինչպէս կը հաստատեն հայկական վիշապներն¹ խաչակրաց պատմութեան հաւաքածոյին մէջ: Այսպէս Հայոց Լեւոն Զ.ի մահուանէն անմիջապէս յետոյ, անոր Թագն եւ տիտղոսն, միաձայն հաւանութեամբ տրուեցաւ իւր մերձ ազգականաց, Կիպրոսի Լուսինեաններուն եւ 1399 Նոյեմբեր 11ին Տարսուսի արքեպիսկոպոսն Մատթէոս, Հայաստանի Թագաւոր օժեց Յակոբի յաջորդն՝ Յովհաննէս Բ.: Կիպրոսի Լուսինեանց զրօշակն յետոյ ունեցաւ Ճերմակ,

¹ Collection des historiens des Croisades. Documents Arméniens. T. I. pp. 736-737.

կապոյտ, կարմիր եւ դեղին գոյներն, որով իւր մէջ կ'ընդունէր նաեւ հայոց գրօշին գոյներն, այսինքն Կարթիք, Կարթոյք եւ դեղին:

Պարսեթաններու վնայութիւնէ. — Թագաւոր Հայաստանի տիտղոսն Կիպրոսի Լուսինեանց անցնիլն կը հաստատեն նաեւ այն ամէն պատմաբաններն որոնք Կիլիկիոյ, Կիպրոսի եւ Լուսինեան ազգատոհմին վրայ ամենալուրջ գրութիւններ հրատարակած են. ինչպէս Չամչեան, Ալիկտոր Լանգլուա, Դիւլորիէ, Կոմսն Մաս-Լատրի¹ եւ Հայր Ալիշան², որոնց գիտութեան, կարողութեան եւ լրջութեան վրայ կասկած անգամ յարուցանել կարելի չէ:

Կարթոյք Բագարներու գործածած ոճը. — Կիպրոսի Թագաւորներն Հայաստանի վրայ ունեցած իրաւունքնին իրենք եւս կ'ապացուցանեն, իրենց գործածած ոճովն: Յիրաւի 1394էն յետոյ կը տեսնեմք որ Կիպրոսի Թագաւորները, պաշտօնական թղթերու սկիզբն եւ վերջն հետեւեալ լատիներէն նախագասութիւնն կը գործածեն՝

..... Dei gratia Hierusalem, Cypri et Armeniae rex kամ regina.

Այսինքն՝

.... (անուն Թագաւորին կամ Թագուհոյն) շնորհիւն Աստուծոյ Երեսողի, Կարթոյք եւ Հայաստանի Թագաւոր կամ Թագուհի:

¹ Histoire de Chypre sous le regne des princes de la maison de Lusignan, par le comte de Mas-Latrie, Paris. Մի քանի սպագրութիւններ ունեցեր է այս գիրքը:

² Սխուան, Աննատիկ:

Մարկէն Վիլէնի սպետ անունիւր. — Գաղղիոյ Իսաբէլ-Նախնի՝ խորհրդոյ նախագահ՝ դեր-կոմսն Օսկար տը Փոլի² իւր 1894 թուականին հրատարակած տարեցոյցին մէջ Կիպրոսի Սրոյ ասպետական կարգին վրայ խօսած ժամանակ կը յիշէ թէ 1454 թուականին Մարթէն Վիլէն անուն ազնուական անձը Երուսաղէմ՝ գնաց եւ յետոյ Կիպրոսէն անցնելով, այնտեղի Բարլոդգա՝ Երուսաղէմի, Կիպրոսի եւ Հայաստանի թագուհիէն մեծ պատուով ընդունեցաւ եւ Սրոյ ասպետ անունեցաւ:

Առաջ բերենք այդ մասն, հին Գաղղիերէն ոճով՝

„Martin Villain, seigneur de Rassenghien, advoué de Thamise, dit Duchesne fut en Hierusalem l'an 1454, et à son retour il passa par le royaume de Cypre, où Charlotte, *royne de Hierusalem, de Cypre et d'Arménie*, le receut avec de grands honneurs. Car ayant esté deument informée de la noblesse de sa maison elle (*Թագուհին*) luy (*Մարթէնի*) octroya, entre autres marques de bienveillance, son arme, enseigne et ordre royale de l'Épée, dont aucuns princes, barons et chevaliers de la chrétienté estoient decorez“

Թագուհին, այդ ազնուական անձին տուաւ նաեւ թագաւորական վկայագիր մը որով կը հաստատէր թէ Վիլէն անուննուած է ասպետ Կիպրոսի Սրոյ կարգին: Այդ վկայական թուղթն տրուեցաւ 1459 թուականի յուլիս 23ին

¹ Conseil Heraldique de France.

² Le vicomte Oscar de Poli.

**Նիքոսիա մայրաքաղաքին Թագաւորական պալատէն եւ որ
այսպէս կը սկսի՝**

„Karlotta, Dei gratiâ Jerusalem, Cypri et Armeniae
Regina etc. Nobili ac strenuo militi Domino Martino
Villain, domino de Rasseghem, fideli nostro dilectis-
simo, salutem et sincere dilectionis affectum“

Իսկ ստորագրութեան տեղն՝

„Karlotta

Dei gratiâ Hierusalem, Cypri et Armeniae Regina եւն.՝

**Այսինքն՝ Քարլոտա, շնորհիւն Աստուծոյ Թագուհի
Երուսաղէմի, Կիպրոսի եւ Հայաստանի:**

**Բեռնարդոս Յուստինեան՝ կրօնաւորն, Լուսինեան
տան վրայ խօսած ժամանակ, առաջ կը բերէ նամակ մը զոր
գրած է Քարլոտա Թագուհին Գոռնէրիօ՝ սէնտորին: Այս
նամակն եւս կը սկսի հետեւեալ կերպով՝**

„Carlotta, Dei gratiâ Hierusalem, Cypri et Ar-
meniae Regina.“

„Spectabilis et generosi vir fidelis Noster caris-
sime!“

**Պետրոս Լամբրէցիոսի առաջ թերթ նամակը. — Պետրոս
Լամպրէցիոս՝ Փրեզբերիկոս կայսեր օրդէրէ վրայ խօսելով,
անոր ժե. գլխէն առաջ կը բերէ տեղեկութիւններ, որոնք**

1 Origine degl' Ordini militari e di tutte le Religioni Caval-
leresche, Bernardino Giustiniano 1692.

2 Pietro Cornerio, *անգամ վեհեակոյ Հասարակատեութեան
Մերակոյտն:*

3 Pierre Lambrecius: Journal del'Empreur Frédéric. Chapitre XV.
(1666.)

կը վերաբերին Կիպրոսի Սէյ կարգին եւ որոց մէջ, ի միջի այլոց, ըսուած է՝

“.....

Et lorsque le chef de la Chevalerie, qui est le roi de Jerusalem, de Chypre et d'Arménie, veut marcher contre les païens, pour conquérir le St. Sépulcre, chaque chevalier doit l'accompagner à ses frais.....”

Լեոն Զ. ի կրօնփէրը. — Վերջապէս Լեոն Զ. Լուսինեան Կիլիկիա-Հայաստանի դժբաղդ թագաւորն, առանց հարազատ զաւակի մեռնելով եւ գիտնալով որ իւր թագաւորական տիրոջն պիտի անցնի իւր ազգակիցներուն՝ Կիպրոսի Լուսինեանց, իւր կտակագրոյն մէջ ընաւ ակնարկութիւն մը չընել անոր վրայ: Հայոց թագաւորն իւր կտակն ըրաւ 1392 Յուլիս 20ին ի ներկայութեան Նիքոլա Ֆէրպուք¹ եւ Յովհաննէս Հիւրէ² պարիզեան երկու նօտարներուն. իսկ իւր վերջին կամաց գործադիր անուանեց զՓիլիպպոս տը Մէզլէէն³, որ Կիպրոսի թագաւորութեան արքունի ատենագրպիրն եղած էր Պետրոս Առաջնոյն ժամանակ եւ յետոյ Գրիգոր ԺԱ. պապին եւ վերջապէս Գաղղիոյ թագաւոր Կարոլոս Իմաստնոյն ծառայութեան մէջ մտել էր: Երկրորդ գործադիրէ կարգեց այն վանքին Աբրահայրն յորում պիտի թաղուէր:

Լեոն այլեւս Կիլիկիոյ վրայ ընաւ իրաւունք չունենալն այնքան յայտնի կ'ընէ որ իւր կտակագրին մէջ, միայն իւր

¹ Nicolas Ferrebouc, notaire juré au chatelet de Paris.

² Jean Huré, clerc-notaire juré au chatelet de Paris.

³ Philippe de Maisières.

Եւրոպա ունեցած հարստութեան վըայ կը խօսի, վստահ լինելով որ Կիլիկիոյ մէջ ունեցածն, արդէն, ժամանակին աւատական սովորութեան համեմատ կը պատկանէր, որուն որ անկ էր, այսինքն Կիպրոսի Լուսինեանց: Ուստի Եւրոպայի մէջ ունեցած իւր բոլոր հարստութիւնը, հարստութիւն որ իրեն եկած էր Գաղղիոյ, Անգղիոյ եւ Սպանիոյ թագաւորներու առատաձեռնութենէն, կը բաժնէ չորս մասերու, որոց երկուքը կը յատկացնէ բարի գործոց, երրորդ մասը պիտի բաժնուէր, իւր մահուան օրն, իրեն ծառայութեան մէջ գտնուողներուն եւ մնացածն ալ կը յատկացնէր իւր «անհարազատ եւ ոչ-օրինաւոր» (Bastard et non légitime) որդւոյն Կիպրոսի (Guyot) դաստիարակութեան եւ կրթութեան, երբ սա դպրոց երթալու տարիքին հասնի. իսկ չորրորդ մասէն մնացածն պիտի յանձնուէր նոյն այդ Կիպրոսին, երբ նա քսան տարեկան լինէր:

Առաջ բերենք այդ կողմերն¹, որ մեծ կարեւորութիւն ունի, վասն զի այնտեղ Լեւոն միայն իւր «անհարազատ» որդին կը յիշէ, իբրեւ ժառանգորդ իւր հարստութեան մի խիստ փոքրիկ մասին եւ ոչ իւր անուան եւ փոքրին: Գրուած է հին Գաղղիներէն ոճով եւ այսպէս՝

“Copple du Testament de haut et puissant prince Léon,
roy d’Arménie.”

Յետոյ կը կարդանք՝

„A tous ceux qui ces lettres verront, Jean,
Seigneur de Folleuille, chevalier, conseiller du

¹ Այս կառկագիրն կը գտնուի Պարիզու Ազգային Մատենադարանին մէջ, հետեւեալ տիտղոսով. Cote LL, 1505. Registre des fondations des Célestins de Paris, fol. 9.

roy, nostre Sire, et garde de la Prénosté de Paris, salut.“

„Sçavoir faisons que par deuant Mes Nicolas Ferrebouc et Jean Huré, clerks notaires jurés du roy nostre Sire, et par luy establis au Chastelet de Paris, fut pour ce, personnellement estably par noble et excellent prince Léon, par la grâce de Dieu, roy d'Arménie, Sain de corps et de très-bon et vray entendement, si comme il disoit et apparoit de prime face; attendant et considérant que briefs sont les jours d'humaine créature, եւն“

եւ այսպէս կը շարունակէ. յետոյ կ'որոշէ Թագաւորին հարստութեան բաժանմանց մէն մի մասին ինչ բանի յատկացուիլն. երբ խօսքն կիւյնս անհարազատին կու գայ, բնագիրն կ'ըսէ՝ „ de la tierce partie de ses dits meubles et immeubles, le dit testateur veut et ordonne qu'elle soit baillée et délivrée à Guyot, son fils bastart et non legitime, et icelle tierce partie luy laisse pour apprendre à l'escolle et avoir ses necessités; la quelle tierce partie sera et demeurera ès mains de ses dits exécuteurs (*որոց անուններն արդէն վերն յիշեցինք*) et en leur pouvoir et puissance, qui serons tenus de la garder jusqu'à ce que le dit Guyot soit aagé de vingt ans, et duquel Guyot les dits exécuteurs aurons le gouvernement, comme ses tuteurs et gouverneurs jusques au dit aage de vingt ans.“

Et sitost que le dit Guyot sera aagé du dit aage de vingt ans, le dit testateur veut et ordonne que ses

aits exécuteurs baillent et déliurent au dit Guyot le demeurant de la dite tierce partie, et si auezant que le dit Guyot aille de vie à trépas auant qu'il soit aagé des dits vingts ans, le dit testateur veut et ordonne que ses exécuteurs baillent, déliurent et aumosnent pour Dieu le demeurant de la dite tierce partie aux pauvres pour les âmes du dit testateur et du dit Guyot, à l'ordonnance de ses dits exécuteurs . . .“

„En temoin de ce, nous, à la relation des dits notaires, auons mis à ces lettres le scel de la dite Preuosté de Paris, qui furent passées et accordées doubles par le consentement et ordonnance du dit testateur l'an de grâce 1392, le Samedy, 2e jour de Juillet.“

Այսպէս՝ ուրեմն լեւոն Զ. իւր անհարազատ որդին կ'անուանէ պարզապէս՝ Կիւյօ և եւ ոչ լուսինեան, ըսել է թէ զայն չճանչնար իբրև յաջորդ իւր անուան և տխուրաներուն. եթէ այդ նպատակն ունենար — որ շատ հակառակ պիտի լինէր ժամանակին բարուց և գուցէ թագաւորն ծաղու առարկայ կը լինէր — ի հարկէ լեւոն զայն լուսինեան կ'անուանէր և անոր “անհարազատ եւ ոչ-որինոր” (bastard et non légitime) նախատական ածականները չէր տար:

Երբ այդ Կիւյօն մարդու հասակին հասաւ, կը կարծուի թէ Թուռ ա'Ամպլէշի՝ սպայ եղաւ. ուրիշ կերպով, բնաւ իրեն վրայ յիշողութիւն մը չենք գտներ:

1 Tour d'Ambleux.

Ստեփանոս Լուսինեան¹ Կրօնաւորն, իւր Կիրոսի պատմութեան մէջ կը յիշէ նաեւ ուրիշ Կիւլիօ մը, որ վերոյիշեալին մեծ եղբայրն եղած լինելու է. այդ Կիւլեօն ալ, ըստ նոյն պատմաբանի Պարիզի մէջ Կանոնիկոս եղաւ, ուստի եւ յաջորդ չունեցաւ:

Գուցէ ըսուի թէ Ներուսաղէմ երկու թագաւորացն Տայ իշխանուհիներ կային որոնք կարող էին Լեւոնի տիրոջներն եւ անունն իրենց վերապահել: Սակայն այդ ենթադրութիւնն ալ անհիմն եւ անկարելի է, վասն զի գիտենք արդէն թէ թագուհին եւ իւր աղջիկն Փիննա² կամ Ժողէֆին, Ներուսաղէմ երթալով, այնտեղ մնացին եւ մեռան, առաջինը 1404 կամ 1405 ին, իսկ երկրորդը՝ որոշ չգիտցուի որ թուականին: Գիտենք դարձեալ թէ ոչ թագուհին եւ ոչ ալ անոր աղջիկն նոր ամուսնութեան կապեր ունեցան իրենց յաջորդներ եւ ժառանգորդներ թողլու համար:

Գալով փիննայի ամուսին՝ Կորիկոսի կոմս Շահանին, որ կարող էր ի պահանջել հարկին, Լեւոն Զ. ի տիրոջներն իրեն սեպհականացնել, գիտենք թէ նա ալ թագաւորին հետ գերի գնաց Եգիպտոս 1374ին վերջերը եւ երեք տարի խիստ բանտարկութենէ յետոյ ազատ արձակուելով, անմիջապէս Եւրոպա անցաւ, քրիստոնեայ իշխանաց գլուխ

¹ Description et histoire abrégée de l'île de Cypre. Etienne de Lusignan, 1572. Իտալերէնէ, Գաղղիերէն թարգմանուեցաւ 1580ին:

² Փիննա կամ Ֆիննա անունն առաջ եկեր է Josephine յատուկ անունէն, որուն միայն վերջին վանկն է phine, լատ. կամ իտ. ձեւով phina. Փիննա նուազական եւ միեւնոյն ժամանակ գլուխաց անուն մ'է, որ մեր օրերն իսկ Գաղղիոյ մէջ շատ տարածուած է. կ'ըսեն նաեւ Lolotte, Titine, Lina, Margot, Liline եւն, փի. ըսելու. Charlotte, Ernestine, Adline, Marguerite, Marceline եւն.

Թեան եւ օգնութեան դիմելու եւ իւր բանտակից ազգականները ազատելու: Պատմութիւնն մեզ կ'իմացնէ թէ Շահան 1379ին կամ 1380ին Աւինիոն էր — ուր այն ժամանակ պապերն կը նստէին — քահանայապետէն օգնութիւն խընդրելու ի նպաստ իրեններուն. իսկ այս դէպքէն յետոյ պատմութիւնն անոր վրայ ի սպառ կը լռէ:

Ուստի Շահան՝ Կորիկոսի կոմս — եւ ոչ իշխանն ինչպէս կ'լլեցնել տալ ուզեց, ներկայ դարուս երկրորդ կէսին մէջ, Յովսէփ Յովհաննէսեան բաղդասինդիւրն, որ ինքզինքն Լեւոն Է., իշխան Կորիկոսի, իշխան Հայոց եւ Լուսինեանի կ'անուանէր եւ որ իւր խաբերայութեան արժանի վարձքն առաւ խայտառակուելով եւ խեղճ մահուամբ մը — ուստի՝ կ'ըսեմք, այս Շահանը չգիտցուիր թէ ե՞րբ եւ ո՞ւր մեռաւ. միայն այսքանն յայտնի է որ Շահան, ինչպէս իւր վեհապետն Լեւոն, առանց Արեւելքն կամ Արիւկիան կրկին տեսնելու վախճանեցաւ:

Ուրեմն համառօտելով եզրակացնենք: Արիւկիոյ Լուսինեանց իշխանութեան իյնալու ժամանակ, հայ թագաւորական գերդաստանն ներկայացնող չորս անձեր կային՝

1. Թագաւորն Լեւոն Զ. Լուսինեան,
2. Մարիամ թագուհին,
3. Ասոր աղջիկն, Փիննա կամ Ժողէֆին իշխանուհին Հայոց, Կոմսուհի Կորիկոսի, եւ
4. Կոմսն Կորիկոսի՝ Շահան, էրիկ Փիննայի:

1 Սեւեակիոսէն 45 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ ծովանիստ բերդ մ'է Կորիկոս կամ Կոռիքոս յուն. գրոցո. Ռուբինեանց թագաւորութեան ժամանակ շատ մեծ դեր խաղաց այդ բերդը, որ երկու մասի կը բաժնուէր. մէկ մասը ցամաքի վրայ էր եւ միւսը ծովու մէջ. այս երկու բերդերն աւա-

Արդ այս չորս անձնաւորութիւններն մեռան առանց
 յաջորդ թողու. անոնց տիտղոսներն կրելու ուրիշ մէկն
 իրաւունք եւ իշխանութիւն չունէր բաց ի Կիպրոսի Լուսի-
 նեաններէն՝ ամենամերձ ազգականք Լեւոնի:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

Լուսինեանց յարատեւութիւնն ի Կիպրոս:

Պետրոս Ա. Լուսինեանի քաջագործութիւններն. անոր յաջորդները.
 — Յովհաննէս Գ. եւ Յակոբ Բ. — Յակոբ Բ.ի ամուսնութիւնը. — Յե-
 ղափոխութիւնը ի Կիպրոս. Վենետիկցիք Կղզտն կը տիրին. — Յա-
 կոբ Գ. իւր մահն. — Կատարինէ Գոռնարո. — Յակոբ Բ.ի կտակա-
 գիրը. — Կիպրոսի Լուսինեաններն Վենետիկցւոց տիրապետութեան
 ժամանակ. — Օսմանեանք կը տիրին Կիպրոսի. — Կիպրոս Անգղիա-
 ցւոց ձեռքն կ'անցնի:

Պետրոս Ա. Լուսինեանի Կաթողիկոսութեան ժամանակ. — Մինչ
 Կիլիկիա-Հայաստանի մէջ Լուսինեանց իշխանութիւնն կը
 վերջանար Լեւոն Զ. Լուսինեանի՝ առանց յաջորդի, ի Պա-
 րիզ մեռնելովն, Կիպրոսի Լուսինեան ճիւղն կը յարատեւէր
 իւր իշխանութեան մէջ: Պետրոս Ա. որդի եւ յաջորդ չիւ-
 կոս Գ. ի սաստիկ ոխ ունէր Մահմետականաց դէմ. Հազիւ
 թէ թագաւորական աթոռն բարձրացեր էր, սկսաւ երեւելի
 լինել այլեւայլ քաջագործութիւններով եւ ամէն տեղ
 յաջողութիւն գտաւ: Զմիւռնիոյ տիրեց, Աղեքսանդրիան
 առաւ եւ այրեց. յաղթանակաւ Սինա լեռն գնաց Սրբու-

գածով մը իրարու հետ կը հաղորդակցէին, սակայն այսօր այդ թուրք
 կործանած է եւ երկու մասերն իրարմ բաժնուած: Այդ բերդին հրամանա-
 տարն որ թագաւորէն կ'անուանէր, իմօ Կորիսի կ'ըսուէր. Շահան եւս
 անոնցմէ մին էր: Այս բերդը մինչեւ 1448 քրիստոսնեայտերերու մեքք թաց:

հէոյն կատարինէի գերեզմանին այցելութեան. յետոյ Սուրիոյ ծովեզերքն զարկաւ, Եգիպտոսի սուլդանին հետ նպաստաւոր դաշինք մը դրաւ եւ Վիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան վրայ Լուսինեանի մը թագաւոր դրուելուն պատճառ եղաւ:

Պետրոս առաջնոյն յաջորդեցին Պետրոս Բ. եւ յետոյ Յակոբ Ա.: Վերջնոյս օրովն, այսինքն 1394ին, յետ մահուան Լեւոն Զ.ի Հայոց, Վիպրոսի թագաւորներն, ժառանգական իրաւունքով, սկսան անուանուիլ նաեւ թագաւոր Հայաստանի:

Յովհաննէս Գ. եւ Յովհ. Բ. — Յակոբ Ա.էն յետոյ, իրարու ետեւէ թագաւորեցին Յովհաննէս Բ. եւ Յովհաննէս Գ. ասոնց թագաւորութեան ժամանակ Գենովայի՝ հասարակապետութիւնը սկսաւ զօրքեր զրկել Լուսինեան թագաւորներուն, Մահմետականաց զէմ՝ զնելու համար: Բայց այդ հասարակապետութիւնն, Վիպրոսի թագաւորաց օգնելու պատուակաւ, յաջողեւ էր կղզոյն մէջ հաստատուիլ եւ նոյն իսկ Վիպրոսի մայրաքաղաքին տիրել:

Վերջապէս հասաւ 1458 թուականը, յորում քարլոզդա իշխանուհին՝ քոյր Յովհաննէս Գ.ի, թագուհի էր Վիպրոսի. Յակոբ Բ. Լուսինեան, մին յանհարազատ որդւոց Յովհաննէս Գ.ի, իւր հօրքրոջ՝ թագուհւոյն վրայ պատեւրազմի ելաւ, որու ձեռքէն կղզին առաւ, Գինովացւոցմէն ալ Ֆամակոսդա մայրաքաղաքը:

1 Genova իւ. Gènes Գաղղ. Գենուա, Գենովա. Իտալական ծովեզերեայ քաղաք մ'է այսօր. իսկ Միջին դարու մէջ նա փոքրիկ հասարակապետութեան մը մայրաքաղաքն եղաւ, որ Վենետիկոյ հզօր հասարակապետութեան, շտա անգամ յաջող հակառակորդն էր:

Յուր Բ. ի անունովինն. — Յակոբ Բ., խելացի եւ աշխոյժ, իրեն համար փառաւոր թագաւորութիւն մը կը պատրաստէր, երբ Անետկոյ՝ հասարակապետութիւնը, անոր կնութեան առաջարկեց Գոռնարօ սենագորին աղջիկն յատարինէ, որ Նիպրոսի մէջ անսահման կալուածոց տէր էր: Հասկանալի էր հասարակապետութեան միտքն իւր ըրած առաջարկէն. երբ թագաւորն խնամենար հասարակապետութեան հետ, բնականաբար, ինքը տկարագոյն քան զհասարակապետութիւն, պիտի ստիպուէր, քիչ մը խնամութեան եւ բարեկամութեան համար, քիչ մ'ալ իւր դրացի հզօրագոյն պետութեան երկիւղէն, հասարակապետութեան ձեռաց մէջ տեսակ մը գործիք դառնալ, անոր ամէն քմահաճոյից, բաղձանաց, կամաց եւ նոյն իսկ հրամաններուն գլուխ ծռելով: Յակոբ Բ. նախատեսելով բոլոր այս բաներն, եւ զգալով ծաղկեալ հասարակապետութեան իւր եւ թագաւորութեան վրայ ունենալիք ազդեցութիւնն, ջանաց եւ կարողացաւ, երկար ժամանակ մերժել կամ յետաձգել առաջարկն. բայց վերջապէս, Անետկոյ հետ մաքառելու համար շատ տկար լինելով եւ պէտք եղած կամքի եւ զինուորական զօրութիւնն չունենալով, ստիպուեցաւ առաջարկն ընդունիլ եւ ամուսնացաւ յատարինէի հետ: Ամուսնութեան օրէն սկսեալ, Անետիկ Նիպրոսի թագաւորն իւր հպատակաց թուոյն մէջ դասեց եւ անոր ընդունել կու տար իւր բոլոր կամքերն: Յակոբ Բ. երկար չկրեց Անետկոյ

1 Անետիկ որ այսօր Իտալիոյ քաղաքներէն մին է, Միջին Դարու մէջ ամենազօրաւոր Հասարակապետութեան մայրաքաղաքն էր, խիստ անուանի իւր վաճառականութեամբ եւ նաւային զօրութեամբ:

հաստակութիւնն, վասն զի քիչ անցաւ, որսորդութեան մը զոհ գնաց եւ մեռաւ:

Յերթօնօրէնն է կիցրոս. վէնեպոյի իզլոյնն ի շէրնն. — Իւր մահուանէն անմիջապէս յետոյ յեղափոխութիւն մը ծագեցաւ կիպրոսի մէջ. ասով վենետացիք յարմար առիթ գտան կղզին մտնելու, զինու զօրութեամբ խաղաղութիւն հաստատելու եւ անոր ամէն կողմերուն տիրելու: Ահա այսպէս կիպրոսի քաղաքական եւ զինուորական իշխանութիւնն վենետացւոց ձեռքն անցաւ 1473 թուականին:

Յօլթ Գ., Էր Ժուլ. — Սակայն հաւատարու է թէ կիպրոսի մէջ լուսինեան ցեղն դեռ շատ զօրաւոր էր եւ ժողովուրդն զայն շատ կը սիրէր, վասն զի Յակոբ Բ. ի մեռած ժամանակ իւր կինն յղի մնացած լինելով, երբ մանչ զաւակ մը ծնաւ, ժողովուրդը հակառակ վենետիկոյ բռնակալութեան, այն նորածին մանուկը թագաւոր հռչակեց կիպրոսի եւ զայն անուանեց Յակոբ Գ.: Բայց վենետիկոյ միտքն էր կիպրոսի բացարձակ տէրն լինել, եւ երբ զօրաւոր տէրութիւն մը այդպիսի նպատակ կ'ունենայ տկարագունի մը նկատմամբ, իւր նպատակին հասնելու համար ամէն միջոց՝ բռնութիւն, ճնշում, կոտորած, իրեն համար լաւ է. այդ բանք քանի՛ անգամներ չտեսնուեցաւ նոյն իսկ մեր դարունմէջ որ լուսաւորեալ կամ քաղաքակիրթ կ'անուանուի:

Վենետիկոյ հասարակապետութիւնն ուրեմն բոլորովին բնական համարեց այդ երեխան թունաւորել տալ, որ հազիւ թէ երկու տարի ապրեր էր:

Կոպարնէ Գոռնարո. — Թագուհին կատարինէ շատ ջանք ըրաւ թագաւորութեան վրայ ունեցած իրաւունքները պաշտպանել. սակայն առանձին մնացած եւ տկար կին մը

ի՞նչ կարող էր ընել Վենետիկոյ պէս զօրաւոր պետութեան մը դէմ: Հասարակապետութիւնը դիւրութեամբ յաղթեց անոր, եւ որպէս զի անոր ներկայութիւնն կզզւոյն մէջ ո եւ է խառնակութեան կամ ձանձրոյթի պատճառ չլինի, բոնեցին զայն եւ Վենետիկ տարին իւրեւ գերի 1485ին: Անկեալ թագուհւոյն փոխարինութիւն մը ընելու համար, հասարակապետութիւնն անոր տուաւ Ասոլո՝¹ դղեակն եւ իշխանութիւնն եւ տարեկան ութ հազար դուքատի ոռճիկ մը կապեց անոր: Այս նոր արքունիքն բաւական անուանի եղաւ Խտալիոյ մէջ, մանաւանդ Պետրոս Պեմպօ կարդինսպին յօրինած տրամախօսութեամբ²:

Յալոք Բ. ի Կոպիէրը. — Յակոբ Բ. իւր մեռած ժամանակն կտակագիր մը թողած էր: Գեորգ Պիւսթրօն³, յոյն քրոնիկոսը, որ ժամանակակից էր Նիպրոսի վերջին չորս թագաւորներուն եւ որուն ձեռագիրը կը գտնուի Լոնտոնի Բրիտանական թանգարանին⁴ մէջ, իւր գրութեան 69րէ էջին մէջ կ'ըսէ թէ Յակոբ Բ. կամ Անհարազատն իւր կտակագրով իրեն յաջորդ կը ճանչնար, կատարինէ Գոռնարոյէն ծնելիք զաւակն. իսկ եթէ այդ հարազատ զաւակը մեռնէր, Նիպրոսի թագաւորն՝ իրեն յաջորդ կ'ընտրէր իւր անհարազատ որդին Եւգինէոս. իսկ եթէ սա եւս առանց յաջորդի մեռնէր, Նիպրոսի թագը պիտի անցնէր իւր անհարազատ աղջկան Քարլոգոյի. եւ երբ իւր (Յակոբ Բ. ի) սերունդը բոլորովին վերջանար, այն ժամանակ Նիպրոսի

¹ Château et principauté d'Asolo, dans le Trévisan.

² Cardinale Pietro Bembo: Gli Asolani.

³ Georges Bustron.

⁴ British Museum.

գահն պիտի անցնէր Լուսինեան ցեղէն, թագաւորին ամենամերձ ազգականին:

Վենետաօցիք բնաւ կարեւորութիւն չտուին Յակոբ Բ. ի կտակին եւ նախանձելի խնամօք պահեցին իրենց ձեռքն ինկած թագաւորութիւնն եւ թագն:

Սոֆանէաներն Վենետաօցոց որբուհիս ընտանիքս — Սակայն եթէ թագուհին գերի գնաց, Լուսինեան ամբողջ ցեղն ալ անոր հետ չմեկնեցաւ. կղզւոյն մէջ մնացին թագին երկրորդական կամ հեռաւոր ժառանգորդներն, որոնք ճշմարիտ Լուսինեաններ էին եւ որոց Վենետիկ թոյլատրեց Վիպրոսի մէջ մնալ եւ պահել իրենց տիտղոսներն եւ կայուածներն: Հասարակապետութիւնը դաշնագրութիւն ըրաւ Լուսինեան տան մնացած իշխաններուն հետ, որով վերջինները կը խոստանային առաջնոյն՝ բնաւ քաղաքական խնդիրներով չզբաղել եւ այդ խոստումին փոխարէն պահել իրենց արքայազուն իշխանի տիտղոսը եւ ունեցած հարստութիւնները: Այս դաշնագրութեան մի օրինակը գեււ կը գտնուի այժմ Վենետիկոյ մատենադարանին մէջ:

Սոֆանէանք իւր որբն Վիպրոսի. — Վենետաօցիք չկարողացան երկար ժամանակ իրենց իշխանութեան տակ պահել Վիպրոս կղզին, վասն զի նոյն միջոցին օսմանեան նորահաստատ կայսրութեան սուլդանները Վ.Պոլսոյ եւ անոր շուրջը գտնուող բազմաթիւ տեղերու տիրելէն յետոյ, աչք դրին նաեւ Վիպրոսի վրայ որ խիստ բարեբեր կղզի մ'էր եւ որ իրենց ապագայ արշաւանաց մեծապէս օգտակար կարող էր լինել:

Վ.Պոլսոյ սուլդան Սելիմ Բ. կայսրն, բովանդակ Եւէմէնը նուաճելէն (1570) յետոյ, ուզեց նաեւ Վիպրոսի տիրել:

եւ որովհետեւ գրեթէ հարիւր տարիներէ ի վեր այդ կղզին Վենետացւոց ձեռքն էր, եւ նոյն միջոցին Վենետկոյ եւ Օսմանեանց մէջ խաղաղութեան դաշինք կար, սուլթանն ուզեց առանց պատերազմի այն կղզւոյն տիրել: Ուստի դեսպան ղրկելով ծերակոյտէն պահանջեց Վիպրոսը, պատճառ բերելով թէ այն կղզին ժամանակաւ Եգիպտացւոց սուլթանին ձեռքն էր եւ հասոյթն եւս Մէքքէի եւ Մէտինէի յատկացուած էր: Արդ որովհետեւ Մէքքէի եւ Մէտինէի գերիշխանութիւնն Եսփուզ սուլթան Սէլիմ Առաջինէն ի վեր, անոր յաջորդ՝ օսմանեան կայսրներուն կը պատկանէր, իբրեւ յաջորդք Խալիֆաներուն¹, արժան էր որ Վենետացիք նոյն կղզին վերագարձնէին սուլթանին:

Ծերակոյտը որ այնքան խորամանկութեամբ տիրեր էր կղզւոյն, բնականաբար, սուլթանին այս առաջարկին հակառակեցաւ. իսկ Վենետկոյ ժողովուրդը այնքան բորբոքեցաւ, որ ծերակոյտը հազիւ կոցաւ, գիշեր ժամանակ, գաղտնի դռնէն փախցնել, օսմանեան դեսպաններն:

Սուլթան Սելիմ Բ. որոշեր էր Վիպրոսի տիրել. եւ երբ տեսաւ թէ բարեկամաբար իւր նպատակին չկարողացաւ հասնիլ, թշնամութիւնը ձեռք առաւ եւ գարնան սկիզբը (1571) 360 նաւերէ բաղկացած նաւատորմիդ մը, երեք ծովապետներու հրամանատարութեամբ Վիպրոսի վրայ գնաց: Օսմանեան նաւատորմիղը 100.000 զօրք ցամաք հանեց եւ

¹ Մինչեւ Սէլիմ Ա. Եգիպտոսի սուլթաններուն «خادم الحرمين الشريفين» Խարթիմ Ի-ւ հարեմէն Ի-ւ լիւրիֆէն, այսինքն «Սպասարկու երկու Սուրբ քաղաքաց Մէքքէի եւ Մէտինէի» տիտղոսն կը տրուէր. իսկ երբ Օսմանեանք բովանդակ Եսփուզն նուաճեցին, Ցամիկ սուլթաններն սկսան այդ տիտղոսը կրել:

մի ամիս պաշարումէն յետոյ Նիկոսիա Օսմանեանց ձեռքն տնցաւ. իսկ կղզւոյն միւս քաղաքներն առանց ընդդիմութեան անձնատուր եղան: Ֆամակոսդա քաղաքը եւս որ 7000 մարտիկներով, բաւական ժամանակ դիմադրեց եւ թշնամեաց մի քանի յարձակումները ետ մղեց, պաշարն սպառելով հարկադրեցաւ իւր դռներն բանալ (1571 Օգոստոս 1). եւ այսպէս բովանդակ կղզւոյն տէր եղան Օսմանցիք:

Իսկ Լէփանդի ծովային պատերազմէն յետոյ — որ կրնայ համարուիլ հետեւանք Վիպրոսի առման — Վենետացիք տեսնելով որ այլեւս իրենց համար յոյս չկայ եւրոպացի դաշնակիցներէն, ուղեցին Օսմանեանց հետ հաշտութիւն ընել: Հաշտութիւնը կնքուեցաւ 1573 մարտ 7ին, որով Վիպրոսը Օսմանեանց ձեռքն կը մնար, եւ Վենետացիք կը խոստանային երեք տարուան մէջ 300.000 ոսկի պատերազմի ծախք վճարել Բարձրագոյն Դրան:

Օսմանեանք հազիւ թէ ոտք դրին կղզւոյն մէջ, սկսան ըստ իրենց սովորութեան ամէն տեսակ բռնութիւններ ընել, հարուստներու ստացուածքն գրաւեցին եւ շատերն բռնի մահմետականութեան դարձուցին:

Սակայն միշտ յարգանք վարուեցան Լուսինեան իշխանաց հետ, որոնք կղզւոյն մէջ անփարթամ կեանք մը կ'անցնէին գրեթէ իրենց ցեղին նախնի փառքը եւ քաջութիւնները մոռացած:

Վերոս Անդրեայոս յետը կ'անցնի. — Լէփանդի պատերազմէն յետոյ, օսմանեան կայսրութիւնն որ այնքան զորաւոր սկսեր էր եւ ժամանակ մը Եւրոպիոյ համար մեծ սպառնալիք եղած էր, սկսաւ փոքր առ փոքր տկարանալ եւ

Տեղագրական իւր գրաւած գաւառները կորսնցնել այլեւայլ պատերազմներէ յետոյ: Արդէն 1877 թուականին Օսմանցիք ընդարձակ գաւառներ կորսնցուցեր էին իրենց կայսրութենէն, երբ այդ թուականին Ռուսներէն եւս չարաչար յողթուեցան եւ կորսնցուցին բազմաթիւ գաւառներ թէ յԵւրոպա եւ թէ յԱսիա¹:

Անգղիա արեւելեան պատերազմին ժամանակ մեծապէս վնասուեցաւ. վասն զի իւր շահերն կը պահանջէին օսմանեան տէրութիւնն անփոփոխ պահել, մինչ Ռուսներն բոլորովին փոխեցին անոր սահմաններն: Անգղիա կ'ուզէր միջամտել եւ արգիլել Ռուսաց յառաջխաղացութիւնը, սակայն չՏամարձակեցաւ. բայց երբ Ռուսք Կ.Պոլսոյ դռներն հասան, Անգղիա այլեւս չկարողացաւ համբերել, նաեւն անմիջապէս Մարմարա ծովը մտցուց եւ բացարձակապէս մերժեց ճանչնալ Ռուսիոյ եւ Բ. Դրան մէջ ի Սան Սդէֆանօ դրուած դաշնագրութիւնն, սպառնացաւ նաեւ, հակառակ պարագային զինու զորութեամբ միջամտել եւ այն դաշնագրութիւնն ջնջել տալ:

Գերմանիա, Անգղիոյ այս որոշողական դիրքն տեսնելով, խորհուրդ տուաւ Ռուսիոյ, որպէս զի ընդունի որ Սան Սդէֆանօյի դաշինքն վերստին քննուի ի Պետլին տեղի ունենալիք վեհաժողովին մէջ: Ռուսներն զիջողութիւն ըրին. Անգղիա իւր սպառնալիքներն դադրեցուց եւ Պետլինի վեհաժողովին² մէջ բոլորովին փոխել տուաւ Սան Սդէֆանօյի դաշնագրութիւնն ի նպաստ Տաճկաստանի: Սակայն Անգղիա, ինչպէս արդի եւրոպական ո եւ է տէրութիւն, այդ ծա-

¹ Սան Սդէֆանօյի դաշնագրութիւն 1877 մարտ 3:

² Պետլինի վեհաժողովն տեղի ունեցաւ 1878ին:

ուայութիւնն միայն բարեկամութեան սիրոյն համար չմատոյց Տաճկաստանի. յիրաւի կը տեսնենք թէ Պեռլինի վեհաժողովն բացուելէն մի քանի ամիս առաջ. (1877 յունիս 4) Անգղիա սուլդանին հետ դաշինք մը կը դնէ, որով առաջինը կը խոստանար երկրորդին, անոր ասիական դաւառներն պաշտպանել ո եւ է յարձակման դէմ եւ ի վարձատրութիւն Կիպրոս կղզին կը խնդրէր եւ կ'առնէր, առարկելով որ Կիպրոսն Ասիոյ մօտ լինելով, այնտեղէն դիւրութեամբ կրնար ասիական գաւառներուն օգնութեան հասնիլ:

Այսպէս, Կիպրոս կղզին որ Լուսինեանց տրուեր էր Անգղիոյ թագաւորի մը ձեռօք, դարձեալ Անգղիոյ իշխանութեան տակ մտաւ վեց հարիւր ութսուն եւ վեց տարի այլեւայլ տէրերու ծառայելէն յետոյ:

Գ Լ Ա Ի Խ Է.

Լուսինեանց յարատեւութիւնն մինչեւ 1780 թուականն:

Պետրոս Լուսինեան. — Ստեփաննոս Լուսինեան. — Ստեփաննոս Լուսինեանի երկասիրութիւններն. — Քրիստոտուլոս Լուսինեան. — Լուդովիկոս Լուսինեան. — Ուրիշ Լուսինեաններ մինչեւ 1800 թուականն:

Պետրոս Լուսինեան. — Երբ Կիպրոս կղզին անցաւ օսմանեան իշխանութեան տակ, արդէն վերն յիշեցինք թէ Լուսինեանք մեծ պատիւ գտան սուլդաններէն եւ անոր ներկայացուցիչներէն, որոնք ազատ թողուցին այդ իշխաններն իրենց կալուածոց տէրն լինելու եւ իրենց տիտղոսներն կրելու: Այն ժամանակ Լուսինեանց տան պետն էր «Գալիլէոյ Էլիսէ» տիտղոսն կրող Պետրոս Լուսինեանն, որուն յաջորդներն շարունակեցին կղզւոյն մէջ ապրիլ անպաճոյճ կեանքով

եւ գրեթէ մոռցուած: Յակոբ Գ.ի մահէն իրենց խրատ մը եղած էր, բնաւ ձայներնին չհանելու եւ ո եւ է քաղաքական պահանջում չընելու: Ահպրոս կղզին եւս որ Լուսինեանց իշխանութեան ժամանակ այնքան ծաղկեր եւ առաջ գնացեր էր, շատ ինկաւ Անետացւոց ժամանակ, իսկ Օսմանեանց իշխանութեան տակ, իւր կարեւորութիւնն բոլորովին կորսընցուց:

Ստեփաննոս Լուսինեան. — Օսմանեանց Ահպրոսի մէջ հաստատուելէն (1571) երկու տարի յետոյ, 1573 թուականին կը տեսնուի Ստեփաննոս Լուսինեան անուն կրօնաւոր մը, մերձաւոր ազգական վերոյիշեալ Պետրոս իշխանին: Այս Ստեփաննոսը, որուն դաստիարակն եղեր էր Ահպրոսի Հայոց գիտնական եպիսկոպոսն Թուլիանոս, փոքր հասակէն կղերականութեան մասնաւոր հակում մ'ունենալով, Սրբոյն Գոմինիկոսի կրօնաւորաց կարգին մէջ մտաւ եւ անուն ստացաւ իբրեւ աստուածաբան եւ քարոզիչ: Ստեփաննոս իւր հայրենիքէն մեկնեցաւ 1571ին եւ գնաց նախ Իտալիա եւ յետոյ Գաղղիա ուր ժամանակ մը կեցաւ. երբ դարձեալ Իտալիա վերադարձաւ Սիքսդոս Ե. անոր եպիսկոպոսի աստիճան տուաւ:

Ստեփաննոս Լուսինեանի երկաթբռնի-ննէրը. — Լուսինեան Ստեփաննոս եպիսկոպոսն մեռաւ 1590 կամ 1595ին: Նա թողեր է բազմաթիւ երկասիրութիւններ, որոց գլխաւորներն են՝

1. Նկարագրութիւն եւ համարող պարտութիւն Ահպրոսի կղզւոյն. Նոյն ժամանակէն թիւը 1572.
2. Հինգ ճառեր իշխանաց պարտոց վրայ.

Լուսինեան Լուսինեան. — Այդ իշխաններն, գրեթէ մոռացութեան մէջ, մօտ դարու կէս, որդիէ ցորդի իրարու յաջորդելով կը շարունակեն Լուսինեան ազգատոհմին ցեղաբանութիւնը: Ժ. Գարուն կէսերն Լուսինեանք դարձեալ իրենց մթութենէն կ'ըլլեն յանձին Լուի կամ Լուդովիկոս Լուսինեան իշխանին, որ այն միջոցին Տէր Աօդոն Կըրօն (Sire de l'Île de Chypre) տիտղոսը կը կրէր:

Ուրիշ Լուսինեանէր Քիւլե-1800 Բուսիան. — Լուդովիկոս Լուսինեանի ժամանակակից էին ուրիշ չորս ազնուապետական Լուսինեաններ, ազգական Լուդովիկոսի, որոնք վերջինս իրենց տան պեան կը դաւանէին: Ասոնցմէ մին էր Լուսինեան մարգիզ մը որ ծնած էր 1753 ին. սա գնդապետ եղաւ Գաղղիոյ մեծ յեղափոխութեան ժամանակ. յետոյ բոլոր կալուածն ծախելով Գերմանիա փախաւ, ժամանակէ մը վերագարձաւ Գաղղիա (1800) եւ մեռաւ 1815 ին խիստ հարուստ եւ խիստ անծանօթ:

Երկրորդը՝ դարձեալ Լուսինեան մարգիզ մ'էր որ Պէարն գաւառին մէջ ծնաւ (1760). ձեռքէն եկած ծառայութիւնն Գաղղիոյ մատուցանելէն յետոյ Աւստրիա գաղթեց 1790 ին. այնտեղ մի քանի պատերազմներու մէջ անուանի եղաւ եւ հարուստ աղջկան մը հետ ամուսնանալով հոն հաստատուեցաւ:

Երրորդն էր պարզ Լուսինեան ասպետ մը, որ ապստամբ վանտէացւոց սպայ լինելով Նանթի մէջ ձերբակալուեցաւ եւ հրացանի բռնուեցաւ 1795 ին:

Չորրորդ Լուսինեանը զօրավար եղաւ հասարակապետութեան ժամանակ եւ վանտէացւոց դէմ գնաց 1793 ին:

Մինչեւ մեր օրերն Գաղղից այլեւայլ կողմերն գեուկան Ղուսինեան ազգանունն կրող ընտանիքներ, որոց ոմանք կոմս, դեր-կոմս, պարոն, ասպետ տիտղոսներն կը կրեն, ոմանք եւս — աւելի շատերն — միայն ազնուականութեան “դը” մասնիկն ունին, ոմանք ալ պարզապէս Ղուսինեան կը յորջորջուին առանց ո՛ր եւ է ազնուականի տիտղոսի:

Վ Ե Ր Զ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն Մ Ա Ս Ի Ն

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՆԵՐԸ

Մ Ա Ս Ն Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

ԺԱՄԸՆԸԿԱԿԻՑ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆԶ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Լուսինեան ցեղին անդրանիկ ճիւղն:

Լուսինեան տան երկու ծիւղի բաժնուիւն. — Բրիստոտուլոս իշխանը. — Լուդովիկոս Լուսինեան. — Լուդովիկոս ի Ռուսաստան, անոր զինուորական ծառայութեան յիշատակագիրն. — “Նուիրակաւ Արքայակաւ”, կոչուած ծննդագիրը. — Լուսինեանք թիկնածու Յունաստանի գահին. — Լուդովիկոսի մահն. — Միքայէլ իշխանը:

Լուսինեան Գան երկու ճիւղի բաժնուիւն. — Երբ Օսմանեանք վենետացիները վանեցին Վիպրոս կղզիէն, լատին տարրին հետ անհետացաւ նաեւ քիչ քիչ լատին կրօնն. Լուսինեանք իրենց գլուխը եւ կալուածներն պահելու համար, ստիպուեցան տեղացի Յունաց հետ խնամենալ եւ վերջ ի վերջոյ յունադաւանութիւնն ընդունիլ: Վերջիշեալ Լուդովիկոս իշխանն եւս յունադաւան էր. սա ունեցաւ երկու մանչ զաւակներ որոնք կոչուեցան Բրիստոտուլոս եւ Ամօրի-Յովսէփ Լուսինեան: Սրբա Լուսինեանց անգատոհմին արդի երկու ճիւղերն կազմեցին. Բրիստոտուլոս գլուխ եղաւ անդրանիկ ճիւղին, որ յետոյ Ռուսաստան հաստատուեցաւ,

իսկ Ամօրի-Յովսէփ կրտսեր ճիւղին՝ որ վերջնականապէս Գաղղիա հաստատուեցաւ.

Քրիստոսոս-ըս իշեանը. — Քրիստոսոս-ըս Լուսինեան, անդրանիկ որդի Լուգովիկոսի, Աիպրոս կը գտնուէր, երբ 1820ին յունական ապստամբութիւնը ծագեցաւ, իշխանն գուշակելով իւր հայրենեաց վրայ գալիք դժբաղդութիւններն, ուզեց իւր Լուգովիկոս անուն մէկհատիկ որդին, որ տասնեւերեք տարեկան էր, ապահով տեղ մը դնել: Ուստի զայն և Պօլիս ղըկելով, Նիկոմեդիոյ Մեարոպոլիտ՝ Աթանաս արքեպիսկոպոսին պաշտպանութեան տակ դրաւ. այդ բարձրաստիճան կղերականը մանկան մօրեղբայրն էր: Քրիստոսոս-ըս իւր բոլոր հարստութիւնն, որ կ'ըսուի թէ 145 միլիոնի կը հասնէր, փոխադրել տուաւ և Պօլիս, արքեպիսկոպոսին պալատը, յուսալով որ ըստ օսմանեան պետութեան օրէնքներուն կղերական պետերուն անձը, պալատը եւ ինչքերը անձնոնմխելի կը մնան: Սակայն նա բնաւ չէր մտածեր խուժանին վայրագութեան վրայ: Զատիկի օրն, Պէնտէրի Սլի-Փաշա մեծ Աիզիրի հրամանաւ, և Պօլսոյ յոյն Պատրիարքն Գրիգոր եւ Նիկոմեդիոյ արքեպիսկոպոսն Աթանաս կախաղան բարձրացան՝ իբրեւ գրգռիչք յոյն ապստամբութեան:

Յունաց պատրիարքարանն եւ Աթանասի տունը կոխուեցան, իշխանին բոլոր հարստութիւններն գրաւուեցան եւ կամ աւարի առնուեցան մոլեռանդ ամբոխէն:

Քրիստոսոս-ըս, ինքն ալ, Աիպրոսի կոտորածին ժամանակ, բազմաթիւ կիպրացի մեծամեծներու հետ սպանուեցաւ եւ այսպէս կորսնցուց, իւր այնտեղ ունեցած բոլոր անշարժ կալուածներն:

Լուգովիցոս Լուսինեան. — Քրիստոստուլոսի որդին, Լուգովիկոս պատանին, մահուանէ ազատեցաւ Կ.Պոլսոյ սպանիական զեսպանին միջնորդութեամբ, որ զայն իւր պաշտպանութեան տակ առաւ եւ յետոյ Անգղիոյ Սուրբ-Գրոց ընկերութեան միսիօնարներուն յանձնեց: Պատանին մեծցաւ եւ կրթուեցաւ միսիօնարներու քով եւ երբ զէնք կրելու հասակին հասաւ. ու տեսաւ Յունաց ազատութեան համար ըրած պատերազմներն, գնաց անոնց օգնութեան եւ կամաւոր զօրք գրուեցաւ, յունական ապստամբ բանակներուն մէջ:

Իսկ երբ Ռուս-թրքական պատերազմը ծագեցաւ 1828ին, Լուգովիկոս ռուսական բանակին մէջ մտնելով ընդունուեցաւ Նիկողայոս կայսրէն իբրեւ Լուգովիցոս իշխան, երբեւ որոշուեալ Կոնստանտնուպոլսէն Կիւրուսի:

Լուգովիցոս է Ռուսաստան, անոր ղեկաւորուեալ շառայութեան յիշատակէն. — Լուգովիկոսի ռուսական ծառայութեան մէջ մտնելն եւ կայսրէն իբրեւ Թագաւորական իշխան ընդունուիլն կ'ապացուցանէ, անոր ղինուորական ծառայութեան համար ստացած վկայագիրը, որ նոյն ինքն կայսր Նիկողայոսէն ստորագրուած է:

Այդ վկայագիր-յիշատակագիրը որ 662^ր թիւն կը կրէ, հետեւեալ կերպով շարադրուած է՝

«Լուգովիկոս, որդի Քրիստոստուլոսի, իշխան Լուսինեան, գնդապետ յունական բանակին եւ Թարգման Ռուսաց բանակին, ուղղակի սերեալ Աիպրոսի Թագաւորներէն, քսան եւ հինգ տարեկան, նախ գնդապետի աստիճանով 1829 Փետրուար 24ին, իբրեւ Թարգման արեւելեան լեզուաց, մտած է երկրորդ բանակին ընդհանուր զօրավարին ատենա-

դպրութեան մէջ. այս պաշտօնին մէջ շարունակեր է մնալ
փայլուն ընթացքով, աշխուժութեամբ եւ եռանդով:»

.....
(այստեղ կը յիշատակուին Իշխանին ծառայութիւնները)
եւ յետոյ՝

«Կա ստացած է արծաթեայ մետալն, որ հաստատուած
է 1828—1829ի տաճկական պատերազմին առթիւ:

Վերջիշեաններն հաստատելու համար ներկայ վկայա-
գիրս, անոր տրուած է իմ ստորագրութեամբս եւ կնիքովս,
Ռէնի քաղաքին մէջ, 1830 Մայիս 1ին:

Ներկայիս բնագիրը ստորագրուած է իւր կայսերական
Բարձրութիւնը՝ իմ Վեհափառ Տիրոջմէս:»

Ստորագրած է
ՏՈՊՐՕՎՕԼՍՔԻ

Այս վկայագիրը Ռուսիոյ Արտաքին Գործոց մինիս-
տրութիւնը ընդունելով, 1878 դեկտ. 18ին, ենթակառա-
վարիչ Հիւսթէրն եւ քաղաքական խորհրդատու Ֆոմա-
վինսքին վաւերացուցին ի Սէն-Փեթերսպուրկ, 1166 թիւ
կրող մի պաշտօնական թղթով:

Նոյն վկայագիրը վաւերացուեցաւ նաեւ, 1879 Յուն-
ուար 9ին, Ս. Փեթերսպուրկի Փրանսական հիւպատոսարանի
8 թիւ կրող պաշտօնական թղթով, ուր ստորագրած է
Ա. Պ. Մէյտիէօ ատենադպիրն:

Անոնք որ գիտեն թէ ռուսական կառավարութիւնը որ
աստիճանի խիստ է իշխանական կամ ազնուական տիտղոս-
ներն ճանչնալու մասին, կրնան երեւակայել թէ Ղուգովկոս
Ղուսինեանը, որ աստիճանի վաւերական թղթեր ունենալու

էր իւր ձեռքն, իւր տիտղոսներն Ռուս կառավարութենէն ճանչցնել տալու համար: Եւ իրօք՝ անկարելի էր Լուգովիկոսի ունեցածէն աւելի կատարեալ եւ աւելի զօրաւոր եւ վաւերական ծննդագիր-վկայական մ'ունենալ:

“Նոյն-իւն” , “Արայայիւն” , կոչւած ձնդագիրք. — Լուգովիկոս ունէր նոյն-իւն, արայայիւն, ուրիշօք եւ վեհ կոչուած ծննդագիր մը, որ իրեն տրուած էր յոյն կղերական իշխանութեան կողմանէ. ըստ որում իշխանն Լուգովիկոս, որդի Քրիստոտուլոսի, է միակ եւ արժանաւոր յաջորդ եւ ժառանգորդ Երուսաղէմի, Վիպրոսի, եւ Հայաստանի թագաւորութեանց:

Այդ մագաղաթին պարունակութիւնը հետեւեալն է՝
“Թանուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, Ամէն:

Ներկայ արքայական, ոսկեցօծ վկայագիրս կրողն, թագաւորազն Տէր մեր Լուգովիկոս Լուսինեան, սերեալ զարմէն Լուսինեանց, որք եղան թագաւոր Երուսաղէմի, Վիպրոսի եւ Հայաստանի, ծագմամբ՝ Ֆրանսացի գերդաստան, որուն արքայական գաւազանն արեւելք բերուեցաւ Յանոս թագաւորէն եւ Նոցին վեհափառութիւն Յակոբ Ա. եւ Հիւկոս Գ. թագաւորներէն եւն

Նա կը պատկանի, օրինաւորապէս արեւելքի ուղղափառ եկեղեցւոյն եւ ծնած է ուղղափառ ծնողներէ:

.
.

(Այստեղ երկարօրէն կը բացատրուի թէ ինչպէս իշխանը Պետրոս Ա.էն մինչեւ իւր հայրն Քրիստոտուլոս հասեր է, թէ զ՞ք եղած են իւր նախնիք մինչեւ իւր հայրն) եւ յետոյ՝

“Ուստի, ներկայ վե՛հ եւ նուիրական վկայագիրն իրեն տրուած է, ըստ թագաւորական եւ նախնի մի քանի գրաւոր վկայութեանց, որք գրուած էին ոսկեզօծ եւ կնքեալ մագաղաթներու վրայ, որք կը պատկանէին Լուսինեան թագաւորական տան եւ որք կը հաստատէին թէ այդ շատ հին, փառաւոր եւ զօրաւոր ընտանիքին վերջին ներկայացուցիչն է Ն. Բ. թագաւորական իշխանն, Լուգովիկոս Լուսինեան, իշխան Աիպրոսի, Երուսաղէմի եւ Հայաստանի:”

յամի Տեառն 1815 եւ 27^ր օր Յուլիս ամսոյ:”

Յետոյ կու գան ստորագրութիւններն. որոց մէջ յիշելու արժանի են Աիպրիանոս՝ Աիպրոսի նախաթոռ արքեպիսկոպոսինն, ասոր օգնական Սոփրիանոսինն, Աիւրեղ պատրիարքինն եւ տաննուձեկ մետրոպոլիտներուն. ասոնցմէ զատ Աիպրոսի յոյն կղերականութենէն տասնեւեօթը ստորագրութիւններ. ընդ ամէնը երեսուն եւ մէկ ստորագրութիւնք, ընդ որս Նիկոմիդիոյ մետրապոլիտ Աթանասինն որ Լուգովիկոսի մօրեղբայրն էր:

Քրիստոտուլոս իշխանն եւս այդ պաշտօնական ծննդագիրն վաւերացուցեր է հետեւեալ խօսքերով՝

“Մենք, իշխան Քրիստոտուլոս, ներկայս տամք մեր սիրելի որդւոյն Իշխան Լուգովիկոսին, իւր ապահովութեան համար, եւ ինչ որ վերեւ գրուած է հաստատեմք մեր ստորագրութեամբ եւ կնիքով:”

Այս վերջին խօսքերն ստորագրուած են յունարէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով՝

“Թագաւորական իշխան Քրիստոտուլոս Լուսինեան:”

Լուսինեան Իիլիոթոս Յունաստանի Գռնիլն. — Երբ 1863 թուականին Յունաստանի թագաւորական գահն ընդմեջու

Համար շեղեն ժողովուրդն, Օթոն Թագաւորն վանելէն յետոյ, արժանի Թագաւոր մը կը փնտռէր, Եւրոպական Թերթերն եւ մանաւանդ ռուսական մամուլը, Լուգովիկոս Լուսինեանը եւ կամ անոր որդին Միքայէլ Իշխանը Թիկնածու կ'առաջարկէին Յունաց, մանաւանդ որ անոնց նախնիքը Թագաւորած էին Յոյն ժողովրդին գոնեայ մի մասին վրայ՝ ի Վիպրոս:

Այն ժամանակներն, Փեթերսպուրկի մեծ լրագիրներէն միոյն՝ «Հիւսիսային Մեղու»-ին մէջ կը կարդացուէր, Հետեւեալ յօդուածը, որուն Թարգմանութիւնը մնաք այստեղ կ'արտադրենք:

«Ահաւասիկ նոր Թիկնածու մ'ալ Յունաստանի գահոյից Համար, որ ներկայացուած է երկու անձինքներէ որք Ռուսաստան կը բնակին եւ որոց նախնիք, ժամանակաւ Թագաւորեցին Յունաց ցեղ եւ ծագումն ունեցող մի ժողովրդի վրայ: Մենք կ'ուզենք խօսել Եւրոպայի ամենահին գերդաստաններէն միոյն՝ Լուսինեան զարմին վրայ, որ սկիզբն առաւ Խաչակրաց ժամանակէն եւ գրեթէ երեք հարիւր տարի Թագաւորեց յարեւելս՝ Երուսաղէմի, Վիպրոսի եւ Հայաստանի վրայ: Այս գերդաստանի անդամներն, մերձ ազգականներ էին Բիւղանդիոն Կանթակուզէն եւ Պալէօլօկ երկու կայսերական ցեղերուն հետ:»

«Լուսինեան Թագաւորական ցեղի ժառանգորդներն դեռ կ'ապրին եւ այդ տոհմին վերջին ներկայացուցիչներն են երկու անձինք հայր եւ որդի: Հայրն է Լուգովիկոս Լուսինեան Իշխանն եւ երկրորդը՝ Իշխան Միքայէլ Լուսինեան որ դեռ պատանի է: Այս երկու Իշխաններն արեւելեան եկեղեցւոյն կը պատկանին: Ահա դոքա են Յունաստանի այժմ պարապ մնացած գահին Թիկնածուներն:»

“Մենք անտեղի չենք համարեր ըսելու որ, եթէ Յոյներն ուշադրութեան առնուն այս երկու իշխաններու կրօնքն, նմանապէս նաեւ անոնց նախնեաց յոյն ցեղէ ժողովրդի մը վրայ թագաւորելն, եւ գլխաւորապէս եթէ ի նկատ առնուն այն ազգակցութիւնն որ Լուսինեան իշխաններն կը կապէ Բիւզանդիոնի կայսերաց հետ, պիտի տեսնեն թէ այս երկու իշխանաց թիկնածութիւնն, համեմատելով բոլոր առաջարկուածներուն հետ, իրենց կը ներկայացընէ աւելի շահաւորութիւն եւ աւելի իրաւունք ունի Յունաստանի թագին:”

Սակայն Լուսինեանք, ինչպէս այժմ նոյնպէս եւ 1863 ին, արեւելեան տեսակ մը դատապարտելի մեղկութեամբ, ամէն տեսակ ցեղական իրաւունքներէ եւ փառքերէ ետ կեցեր էին. ուստի Անգղիոյ Արտաքին Գործոց Պաշտօնարանին նամակ մը գրելով իրենց թիկնածութիւնն ետ կ'առնուին:

Բայց յետոյ կարծես թէ այդ դատապարտելի անշարժութենէն, իրենք եւս ամշնալով, մի քիչ, շատ քիչ, ետ կեցան եւ ինքզինքնին ցոյց տուին, երբ Անգղիոյ եւ Օսմանեան տէրութեան մէջ տեղի ունեցաւ 1878 Յունիս 4 ի դաշնագրութիւնն: Լուգովիկոս իշխանն՝ միանալով Լուսինեանց ցեղին կրտսեր ճիւղին հետ, Անգղիայէն պահանջեց Վիպրոսի վրայ ունեցած իրաւունքներն: Ուստի միաձայն հաւանութեամբ Լուսինեան իշխաններն՝ որոց գլուխն կը գտնուէր ինքն Լուգովիկոս, տեղեկագիր մը ղրկեցին 1878 Յուլիս 24 ին Անգղիոյ Արտաքին Գործոց պաշտօնէին. այս նամակը միւս Օգոստոս 12 ին Թայօլ թերթին մէջ հրատարակուեցաւ. խմբագրութիւնը իւր կողմանէ յօդուած մը

աւելցուցեր էր այդ պահանջմանց զօրութեան եւ կարեւորութեան վրայ:

Այս խնդիրը, երկար ժամանակ նիւթ հայթայթեց եւրոպական մամուլին. վասն զի իշխաններու պահանջն օրինաւոր ճանչցուելով, Անգղիոյ կառավարութեան դէմ բաւականին դժուարութիւններ կը յարուցանէր, որոց վրայ բնաւ չէր մտածած Անգղիա, դաշնագրութիւնն կնքած միջոցին:

Լուդովիկոս իշխանն չյուսահատեցաւ եւ 1879ին նոր տեղեկագիր մի եւս մատոյց փեթերսպուրկի Անգղիոյ դեսպան՝ Լորտ Գիւլֆրէնի, ի նպաստ կրտսեր ճիւղին անդամոց:

Հակառակ Անգղիոյ կառավարութեան պահած սխտեմատիք լուծեան, Եւրոպա ստիպուեցաւ ճանչնալ, Կիպրոսի նախկին թագաւորաց ժառանգորդներու իրաւունքն՝ կղզւոյն վրայ:

Լուդովիկոսի մահն. — Լուդովիկոս իշխանն Լուսինեան, փեթերսպուրկի մէջ 1884 Յունիս 21 ին վախճանեցաւ. «Նօթ-վրէֆ» թերթն հետեւեալ կերպով կ'իմացնէր իշխանին մահուան լուրն, իւր 1884 Յունիս 22 (Յուլիս 4) թուականաւ 2986 թուին մէջ:

«Յունիսի 21ին, Բարձրեալն Աստուած, իրեն կանչեց Ս. Գերեզմանի պաշտպանողաց ներկայացուցիչն, որ կը կրէր Կիպրոսի թագաւորի տիտղոսն, ռուսական բանակին նախկին գնդապետ՝ իւր Արքայական Բարձրութիւնն՝ իշխան Կիպրոսի, Երուսաղէմի եւ Հայաստանի, Վեհապատիւ իշխանն Լուդովիկոս Լուսինեան, եօթանասուն եւ եօթը տարեկան հասակին:»

«Իւր որդին, թագաւորական իշխանն Միքայէլ, ամենուն կ'իմացընէ այս տխուր եղելութիւնն եւ կը յայտարարէ

Թէ ամբիճքն եւ յուղարկաւորութիւնն տեղի պիտի ունենան Մալէնսքիի գերեզմանատունը Յունիս 23ի շաբաթ օրն, առաւօտեան ժամը 9ին:

Կ.Պոլսոյ կէս-պաշտօնական «Թորթ», տաճկերէն, եւ „La Turquie“ ֆրանսերէն թերթերն եւս խօսեցան Լուզովիկոս իշխանին մահուան վրայ:

Մէտյէլ էշիան. — Լուզովիկոս Լուսինեանի մեռնելովն, իշխանն Միքայէլ Լուսինեան պետ եղաւ անդրանիկ ճիւղին. նա իւր գրութիւններով փայլուն անուն մը ստացաւ ռուսական մատենագրութեան մէջ եւ այսօր Չարերու պալատին մէջ, Թագաւորական իշխանաց արժանի պատիւ կ'ընդունի:

Գ Լ Ո Ւ Ն Բ .

Լուսինեան Տոհմին Կրտսեր Ճիւղն:

Ամորի Յովսէփ. — Մուրատ-Քէկ եւ Ամորի Յովսէփ. Նար-Քէկ. — Նափուլէնի արշաւանքն յԾգիպտոս. — Եռսուֆ Նար-Քէկի մահն. — Գէորգ Յովսէփ կամ Եռսուֆ Գալֆա. — Գէորգ Գալֆա սեղանաւոր եւ յետոյ ուսուցիչ լեզուի. — Գէորգ Գալֆայի մահն:

Ա՛որի Յովսէփ. — Ըսինք արդէն թէ անցեալ դարու վերջերն Լուսինեան տան ներկայացուցիչ Լուզովիկոսի երկրորդ որդին էր Ամորի Յովսէփ՝ որ ծներ էր 1770ին: Այդ միջոցին Գաղղիոյ անմահ փիլիսոփաներու քարոզած ազատութեան գաղափարներն ոչ միայն ֆրանսայի եւ ֆրանսախօս երկիրներու մէջ, այլ նաեւ օտար աշխարհաց մէջ տարածուեր էին: Ամորի Յովսէփ՝ ժամանակին գաղափարներով սոգորուած՝ չէր կրնար անշարժ մնալ. մանաւանդ որ

Կիպրոսի միօրինակ եւ մեղկ կեանքը, իւր եռանդուն բնաւորութեան չէր կարող համաձայնիլ:

Նա կը բնակէր երկիր մը, որուն ամէն մէկ անկեան վրայ դրոշմուած էին իւր նախնեաց գործքերն, անոնց փառքն եւ քաջագործութիւնները: Երբ զէնք մը տեսնէր, անմիջապէս իւր աչքերուն մէջ կրակ մը կը փայլէր:

Երբ Կիպրոսի նաւահանգիստներուն թնդանօթներն՝ փոթորիկներու միջոցին, մութ գիշերուան մէջ կ'որոտային, Յովսէփ պատերազմ եւ յաղթանակ կ'երազէր: Ամորի՛ որուցեղի անցեալն լիքն էր փառքով, կարող էր միթէ մոռացութեան մէջ ապրիլն յանձն առնուլ: Երբ կը մտածէր թէ այն կղզին որուն վրայ ինքն իբրեւ գերի կը շրջէր, իւր նախնեաց ուրուականներն կը գտնուէին, անոր միտքն կը յեղաշրջէր եւ միայն պատերազմ կ'երազէր: Ահա այսպէս մեծցաւ Ամորի Յովսէփ մինչեւ իւր հօր մահն:

Մուրատ-Բէկ — Ամորի Յովսէփ. Նուր-Բէկ. — Ներկայ դարուս սկիզբն Եգիպտոսի բացարձակ տէրն կամ էֆէրն էր, հայազգի Մուրատ-Բէկն, որ կրօնափոխ լինելով եւ մահմետականութիւնն ընդունելով, Եգիպտոսի Մէմլուքներուն ընդհանուր պետն եղած էր, առանց սակայն իւր հայ ծագումն ուրանալու:

Ամորի Յովսէփ՝ միշտ փառք եւ պատիւ ստանալու փափաքէն տոչորուած եւ չկրնալով այլեւս Կիպրոս մնալ, ինքզինքն բազդին յանձնելով՝ օր մը կը մեկնի Եգիպտոս եւ Մուրատ-Բէկի ծառայութեան մէջ կը մտնէ:

Մուրատ-Բէկ գնահատելով երիտասարդ իշխանին բնական եւ բարոյական յատկութիւններն, զայն իւր պատին պահապան զօրքերու պետ կը կարգէ եւ Եգիպ-

տական բանակին մի մասն եւս անոր հրամանատարութեան կը յանձնէ:

Ամորի Յովսեփայ Եգիպտոս երթալն եւ Մուրատ-Բէկի ծառայութեան մէջ գտնուիլն կը յիշէ de Vaugeany կոմսն իւր Եգիպտոսի պատմութեան մէջ:

Ամորի Յովսեփ իւր լըջութեամբ, անկեղծ եւ բարի բնաւորութեամբ, յաղթանդամ կազմուածքով, կրցաւ քիչ ժամանակէն իւր իշխանութեան տակ դուրած զօրաց վախ եւ ակնածութիւն ազդել եւ զանոնք պէտք եղածին պէս իրեն հպատակեցնել: Մուրատ-Բէկ ալ բոլորովին գոհ մնալով Յովսեփայ ծառայութենէն եւ ուզելով այդ ազնուական ծագում ունեցող երիտասարդն իւր ցեղին հետ կապել, իւր քրոջ աղջիկն Սագնետիկ իշխանուհին, որ հայկական կանացի գեղեցկութեան սքանչելի տիպար մը կը ներկայացնէր, Յովսեփայ կնութեան տուաւ:

Ամորի Յովսեփ Լուսինեան՝ Եգիպտոս հասած պահուն, կրօնամոլ եւ միշտ կասկածող Արաբներուն բամբասանաց եւ նոյն իսկ թշնամութեան տեղի չտալու համար, խոհեմութիւն էր համարեր, իւր անունն Արաբերենի վերածելու ստի Լուսինեան յատուկ անուան արմատն, կարծելով որ Հայերէն լուսին կամ լոյս էր, արաբերէնի թարգմանելով ըրած էր Նուր եւ ծայրն աւելացուցեր էր Պէյ տիտղոսն, ցուցունելու համար թէ իշխանական ցեղէ էր, եւ այսպէս Յովսեփ Լուսինեանը եղած էր՝ Նուսուֆ Նար-Պէյ ու այդ անուան տակ ծանօթ էր Ֆէլահներուն եւ Մէմլուքներուն:

Նախնիսնի սըլտանին յեֆէպոս. — Այս միջոցին Խալիպէն յաղթանակաւ Եգիպտոսի վերայ կ'արշաւէր Գաղղիոյ Պոնափարթ երիտասարդ զօրավարն, իւր հետ տանելով

Ֆրանսական երեք գոյներն: Պոնափարթ ամէն կողմ մահ եւ սարսափ ձգելով կ'առաջանար: Մէմլուքներն՝ Մուրատ-Բէկի եւ Նար-Բէկի առաջնորդութեամբ, երկար ժամանակ, ջանացին արշաւանքներուն դէմ դնել, բայց չկարողացան Գաղղիոյ բանակին թնդանօթներու ուսմքներուն դիմանալ եւ ամէն կողմ չարաչար յաղթուեցան:

Այս պարտութեանց միոյն մէջ, Եռսուֆ Նար-Բէկ վերաւորուելով կ'իյնայ. Ֆրանսացի զօրքերն անոր Գաղղիերէն խօսիչն իմանալով եւ անոր զինուորական բարձր աստիճանն տեսնելով, զայն իրենց զօրավարին կը տանին: Եռսուֆ՝ Պոնափարթի առջեւ, իւր ինչ եւ ո՛վ լինելն կը բացատրէ: Նափողէոն՝ Նար-Բէկի վստահութիւնն եւ օգնութիւնն վաստկելու համար, անոր այլեւայլ խոստումներ կ'ընէ, ի միջի այլոց կը խոստանայ Հայաստանի թագաւորութիւնն վերականգնել եւ զՆար-Բէկ Ղուսինեան անոր վրայ թագաւոր դնել:

Եւ յիրաւի Նափողէոն Պոնափարթ իւր Սուրբ Հեղինեայ յիշարհօգրոյն մէջ կը բացատրէ, Հայաստանն վերականգնելու իւր գաղափարն, որով ընդարձակ քրիստոնեայ թագաւորութիւն մը հաստատել կ'ուզէր Ասիոյ մէջ եւ անոր յանձնել Հնդկաստանի արեւմտեան ճանապարհներն:

Սակայն Պոնափարթ չէր կրնար երկար ժամանակ Եգիպտոս մնալ, վասն զի Գաղղիոյ դրութիւնն եւ իւր փառասիրութիւնը իրեն առջեւ նոր հորիզոններ կը բանային, ուստի Բլէպէր զօրավարն Եգիպտոսի կառավարիչ կարգելով ինքն մեկնեցաւ Եւրոպա:

Եռսուֆ Նար-Բէկի մահն. — Պոնափարթի մեկնելէն յետոյ հազիւ մի քիչ ժամանակ անցեր էր, Մէմլուքներն

չկարողանալով օտար եւ քրիստոնեայ իշխանութեան մը հպատակութեան անսալ, ապստամբեցան եւ բոլոր գաղղիացիներն կոտորեցին. իսկ Քլէպէր զօրավարն եւ անոր օգնական Եուսուֆ Նար-Բէկն չարաչար խողխողեցին 1800 թուականի Յունիս 14ին: Այսպէս ուրեմն Եուսուֆ Նար-Բէկ միեւնոյն օրն սպանուեցաւ Քլէպէրի հետ:

Գեորգ Երկրորդ Կաթոլիկ Գալֆա. — Եուսուֆ Նար-Բէկ Սաղեւնիկ իշխանուհիէն մանչ զաւակ մը միայն ունեցեր էր Գեորգ Երկրորդի կամ Եուսուֆ անուամբ, որ Մեմլուքներու կրօնամոլութենէն ազատեցաւ, մի քանի հաւատարիմ ծառաներու շնորհիւ, որոնք զայն Եգիպտոսէ փախցուցին անոր 'Խալֆա', անունն տալով, որ Յօլլաք կամ Էլիսն կը նշանակէ արաբերէն, եւ ուսկից առաջ է եկեր Գալֆա բառն եւ ասկէ Գալֆայեան ազգանունը:

Ուրեմն՝ Երկրորդ Գեորգ Գալֆա, որ արդէն իւր մայրն կորսնցուցեր էր, Ֆելլահներու մահացուցիչ հարուածէն ազատելով, երկար ժամանակ Ափրիկէի եւ Ասիոյ մէջ ճամբորդելէն յետոյ, վերջապէս եկաւ հաստատուեցաւ ի Կոստանդնուպոլիս:

Ժամանակակից ականատեսներն կը վկայեն թէ քիչ մը վերջը, Գեորգ Գալֆա՝ օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ ամուսնացաւ տեղացի երեւելի հայ սեղանաւոր Սարաֆ Արթինի աղկան հետ, որ Սոֆիա կ'անուանուէր: Գեորգ Գալֆա ինքն ալ իւր աներոջ նման սեղանաւոր եղաւ եւ քիչ ժամանակէն մեծ հարստութեան տէր դարձաւ:

Գեորգ Գալֆա սեղանաւոր եւ յետոյ վերջի ստանցիլ. — Ամենուն ծանօթ եղելութիւն մ'է որ կէս դար առաջ Յաճկաստանի ելեւմուտքն սեղանաւորներու միջոցով կը կատա-

րուէր, որոնց գրեթէ ամէնն ալ հայազգի էին. այս սեղանաւորները կրնային կոչուիլ թէ արքունեաց եւ թէ պետութեան գանձապետները: Այդ միջոցին Հայ ազգը բովանդակ ճաճկաստանի վաճառականութեան եւ սեղանաւորութեան մեծագոյն մղող տարրն եղած էր: Հայ սեղանաւորներն ոչ միայն պետութեան այլեւ փաշաներու եւ Պէյերու գանձապահներն եւ փոխատուներն էին. այնպէս որ կային բազմաթիւ փաշաներ որոնք հայ սեղանաւորներուն ահագին գումարներ պարտական էին:

Ահա այսպէս այդ փաշաներէն մին մեծամեծ գումարներ կը պարտէր Գէորգ Գալֆա սեղանաւորին, եւ իրեն համար անկարելի էր օրինաւոր կերպով այդ պարտուց տակէն ելլել. ուստի որոշեց ապօրինի միջոցով մը, միանգամ ընդ միշտ, պարտքերէն ազատիլ: Արդէն դարուս կիսուն Կ.Պոլսոյ մէջ, այդպիսի միջոցներն ընթացիկ էին, ինչպէս կը տեսնուի ճէզայիրլեան Մկրտիչ Աղայի եւ այլոց խնդիրներուն մէջ:

Ուրեմն փաշան՝ մտերիմ բարեկամներն իւր մօտ հաւաքելով, խորհուրդ ըրաւ թէ ինչ միջոցով կրնար պարտքէն ազատիլ: Որոշեցին որ ձերբակալեն զԳէորգ Գալֆա, իբրեւ թէ պարտապան փաշային կնոջ վրայ աչք ունենալուն համար:

Սակայն փաշան իւր որոշմանց մէջ կիսով չափ միայն յաջողեցաւ. կրցաւ իրօք իւր պարտքերէն ազատիլ, բայց չկարողացաւ Գէորգ Գալֆան ձերբակալել տալ. վասն զի փաշային ծառայութեան մէջ գտնուող հայ մը, ամէն բան իմանալով, գիշերանց կ'երթայ ամենայն ինչ կը պատմէ Գէորգ Գալֆային: Գէորգ՝ լաւ համոզուած լինելով որ չար որոշումներու շուտափոյթ գործադրութեան սովորութիւնը

ընթացիկ է իւր բնական քաղաքին մէջ, նոյն գիշերը կը փախչի կ'ապաստարանի Ռուսաց Փիզանի (Pisani) Տիւրքա-տոսին քով, որ իւր բարեկամն էր: Փիզանի Գէորգին սիրտ տալէն եւ զայն ապագային վրայ ապահովցնելէն յետոյ, գիշեր ժամանակ ուսական նաւ մը կ'առաջնորդէ, որով Գէորգ կը մեկնի Ռուսաստան:

Երկրորդ օրը Փաշային մարդիկն կու գան Գէորգ Գալֆան ձերբակալելու եւ անոր տունն խուզարկելու. ասոնք չնայելով Գէորգայ կնոջ եւ երկու որդւոց սարսափն եւ ողբը, կողոպտեցին տան մէջ եղած բոլոր կահ կարասիքն, զարդերն, ակունքը, ոսկեղէնները եւ արծաթեզէնքը. բոլոր թղթերն ձեռք անցուցին: Փաշան իւր նպատակին հասաւ, սակայն փարթամ գերդաստան մը սնանկութեան մէջ ձգեց: Գէորգ Գալֆա չորս տարի Ռուսաստան կենալէն եւ այնտեղ ուսահասակութիւն ստանալէն յետոյ, դարձեալ Տաճկաստան վերադարձաւ եւ Վ.Պոլիս գալով գտաւ իւր կիներն եւ երկու զաւակներն, գրեթէ խեղճութեան մասնուած: Գէորգ Ռուսաստան փախչելէն առաջ ունեցեր էր Յովսէփ Լեւոն անուամբ որդի մը որ ծներ էր 1832ին եւ Գուխտոն որ ծներ էր 1834ին, ասանց առաջինն 5—6 տարեկան էր ուրեմն եւ երկրորդը 3—4 տարեկան երբ Գէորգ ստիւպուեցաւ փախչիլ:

Վ.Պոլիս վերադառնալով Գէորգ միշտ Գալֆա անուան. տակ սկսաւ տաճկերէնի եւ արաբերէնի դասեր տալ եւ այսպէս իւր եւ իրեններուն օրապահիկն հայթայթել: Ռուսաստանէ վերադառնալէն յետոյ Գէորգ Գալֆա ունեցաւ նաեւ երրորդ որդի մը՝ չիւան կամ Յովհաննէս խորէն անուամբ որ ծնաւ 1838ին:

Այս երեք որդիքն մեծցան իրենց հօր փոխառած անուան տակ, որուն մեծ փայլ տուին. կրտսերն իւր Ֆինանսական գործերով, իսկ միւս երկուքն իրենց գրական աշխատութիւններով:

Գէորգ Գալֆայէ յեն. — Գէորգ Գալֆայ իւր երեք որդւոց գործունէութեան եւ փառաց մէկ մասն միայն կրցաւ տեսնել եւ վախճանեցաւ 1858 թուականին գրեթէ եօթանասուն տարեկան հասակին հասած:

Գ Լ ՈՒ Խ Գ .

Գէորգ Յովսէփ Գալֆայի որդիքն:

Յովսէփ Լեւոն Գալֆայ. — Գուհտոն եւ ճիւան Խորէն Գալֆաներն. — Գուհտոն Ամբրոսիոս եւ Խորէն Գալֆայեան վարդապետներն. — Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանը. — Ամբրոսիոս եւ Խորէն Գալֆայեան վարդապետներու վախճանը:

Յովսէփ Լեւոն Գալֆայ. — Նախորդ գլխին մէջ ըսինք թէ Եղևուծ կամ Յովսէփ Գալֆայի մանչ զաւակներն երեք էին. ասոնց անդրանիկն Յովսէփ Լեւոն Գալֆայ ստիպուեցաւ՝ կանուխ ժամանակէն իւր ծնողաց օգնութեան հասնիլ, անկածութեան իւր հօր վրայ դրած ծանր բեռն մի քիչ թեթեւեցնելու համար. ուստի յետ աւարտելու իւր երկրորդական ուսմունքն, մասնաւոր կոչում մը զգալով Ֆինանսական գործերու համար, ինքզինքն հոգւով մարմնով այդ արդիւնաբեր ճիւղին նուիրեց եւ քիչ ժամանակէն, շնորհիւ իւր պապուն բարեկամաց օգնութեան, կարողացաւ թէ Կ.Պոլսոյ եւ թէ Եւրոպայի մէջ նախանձելի դիրք մը ձեռք բերել: Յովսէփ Լեւոն այնքան անուանի եղաւ որ երկու Ֆրանսացի անձնաւորութեանց՝ Պարոն Սէյրիլիէոֆ եւ

Տիւսոթուայի հետ ընկերութիւն մը կազմեց, Օսմանեան բանակին պէտքերն հայթայթելու համար:

Յովսէփ երկար ժամանակ այդ պաշտօնին մէջ մնաց եւ երբ իւր կրտսեր եղբայրն Գուխոն վերջնականապէս Պարիզ հաստատուեցաւ, ինքն եւս անոր քով եկաւ, վայելելու երկար տարիներէ ի վեր ծածկուած եւ գրեթէ մոռացութեան մասնուած Լուսինեան ազգանունին արժանի պատիւն ու յարգանքն, որ դարձեալ պարագաներու բերմամբ իւր նախնի փայլն եւ փառքն վերստացեր էր:

Յովսէփ Լեւոն որ Լուսինեան տան կրտսեր ճիւղին պետն էր յետ մահուան իւր հօր՝ Յովսէփ Գալֆա Լուսինեանի, Պարիզի մէջ երկար չսպրեցաւ, նա վախճանեցաւ 1887 հոկտեմբեր 12ին: Այս մահուան առթիւ Պարիզի մեծ թերթերէն մին հետեւեալն կը գրէր իւր 1887 հոկտ. 20 թուին մէջ:

« Լուսինեան իշխանն որ նսեմաբար Սէն-Տընիի մէջ մեռաւ, պետն էր կրտսեր ճիւղին Լուսինեանց, որոնք ուղղակի սերած են Վիպրոսի, Երուսաղէմի եւ Հայաստանի թագաւորներէն: Նա երկար տարիներ ստանձնած էր ընկերութեամբ Սէյիլիէն պարոնի եւ Տիւսոթուայի, օսմանեան բանակին նպարակաւորութեան պաշտօնն:

Այդ թագաւորական գերդաստանին այժմու պետն է իշխանն Գուխոն Լուսինեան, այն պարիզեցի ազնուական անձը՝ բարեկամ գրոց եւ գեղարուեստից, որու անունն երբեմն մերձեցուած է Վիկտոր Հիւկոյի անունն եւն:»

Ահաւասիկ նոյն յօդուածին ֆրանսերէնն եւս՝

„Le Prince de Lusignan qui vient de mourir obscurément à St. Denis, était le chef de la branche

cadette des Lusignans, descendants directs des rois de Chypre, de Jérusalem et d'Arménie.“

„Pendant de longues années, il avait été le fournisseur des équipements de l'armée ottomane, en société avec le baron Seillière (le père) et Dussautoy.“

„Le chef de cette famille royale est aujourd'hui, M. le Prince Guy de Lusignan, ce gentilhomme si parisien, ami des lettres et des arts, dont le nom a quelques fois été rapproché de celui de Victor Hugo....“

Le Cil-Blas 1887 le 20 octobre.

Ահա այսպէս մեռաւ Լուսինեանց կրտսեր ճիւղին ներկայացուցիչներէն մին, իւր 55 տարեկան հասակին, գերդաստանի պետի պատիւն թողլով Գուխոնն Գալփա-Նար-Պէյ Լուսինեանի՝ իւր եղբորն:

Գուխոնն է- խորէն ճիւսն Գալփանէրն. — Եռսուֆ Գէորգ Գալփայի երկրորդ որդին էր Գուխոնն Գալփա, որ ինչպէս իւր մեծ եղբայրն Յովսէփ Լեւոն ծներ էր իրենց ծնողաց փարթամութեան ժամանակ. իսկ խորէն-ճիւսն անկածութեան ժամանակ ծնաւ, այսինքն այն ատեն՝ երբ իւր խեղճ հայրն ստիպուած էր դասեր աւանդել իւր եւ իրեններուն ապրուստն ճարելու համար:

Սակայն Գէորգ հակառակ իւր նուազ քան բարեկեցիկ դրութեան, ջանաց իւր որդւոց պէտք եղած կրթութիւնն տալ. անոնց անդրանիկն արդէն սկսեր էր, ըստ իւր կարողութեան, իւր ծնողաց օգնել. Գէորգ որոշեց միւս երկուքին՝ Գուխոննի եւ խորէնի, հիմնաւոր կրթութիւն տալ:

Իւր կիներ հայ կաթողիկ կրօնքին պատկանելով, բնականաբար որդւոց մանկական կրթութիւնն կաթողիկ եղաւ,

եւ այս պատճառաւ եւս, Գուհտոն Յիսուսեանց վարժարանն դրուեցաւ իւր նախնական եւ երկրորդ աստիճանի կրթութեան համար. իսկ խորէն Մխիթարեանց քով ստացաւ իւր սկզբնական կրթութիւնն:

Մայրերնին բարեպաշտ կին մը լինելով, թէ՛ հայ եւ թէ՛ լատին քահանաներն, այդ երկու պատանիներու ծնողաց տունն, իրենց համար տեսակ մը վերնատուն կամ ժամադրութեան տեղի էին ըրեր, ուր շատ անգամ կու գային եւ երկար կը խօսակցէին: Իրենց խօսակցութեան նիւթ էին յաճախ Գուհտոն եւ խորէն. այդ կրօնաւորներն կը գովէին պատանիներու խելքն, անոնց ըրած առաջդիմութիւնն եւ բնաւ առիթը ձեռքէ չէին փախցնէր՝ անոնց ծնողներուն քարոզելու, թէ անոնք՝ եթէ քահանայ դառնային՝ կրնային եկեղեցւոյ զարդերն լինել, երեւելի քարոզիչ կամ կրօնաւոր դառնալ, եւն:

Գուհտոն Ամբրոսիոս եւ խորէն Գալթայեան վարդապետներն.

— Տիկին Գէորգ Գալթայեան՝ վարքով եւ բարքով արդէն առաքինի եւ բարեպաշտ լինելով եւ իւր ընտանիքին նիւթական վիճակն ալ ի նկատ առնելով, կրօնաւորներու խօսքերուն բոլորովին անտարբեր չէր երեւար եւ իւր մտքին մէջ, իւր երկու որդիքն օր մը քահանայ տեսնելու գաղափարն բաւական առաջադիմութիւն ըրաւ: Այնպէս որ երբ Մխիթարեան հայրերն, առաջարկեցին Գուհտոն եւ խորէն պատանիներն, Վենետիկ ղրկել այնտեղ ուսմունք առնելու եւ յետոյ քահանայ դառնալու, մայրը բնաւ արգելք լինելու պատճառ մը չտեսաւ, մանաւանդ թէ ինքզինքն երջանիկ համարեց, վասն զի այդպիսով իւր որդիքն պիտի պատկանէին այն դասուն, որը ամէն բարեպաշտ անձի համար՝ մանաւանդ կաթողիկի մը համար՝ գերագոյնն է:

Ամէն երեխայ եւ նոյն իսկ պատանի իւր նախնի տարիներուն մէջ, միշտ քահանայական պաշտօն վարելու փափաք ունեցեր է. այսպէս նաեւ Գուրտոն եւ խորէն, միշտ կրօնաւորներու հետ յարաբերութեան մէջ լինելով, այդ փափաքն շատ վառ պահեր էին, ուստի երբ իրենց առաջարկուեցաւ երթալ Վենետիկ եւ վարդապետ լինել ամենայն ուրախութեամբ ընդունեցան եւ մեկնեցան Մխիթարեանց վանքն:

Երկու եղբայրներն իրենց ուսմունքն եւ վարդապետական աստիճանն այդ վանքին մէջ ստացան, եւ իրենց վարքով եւ առաջդիմութեամբ այնքան անուանի եղան, որ Գուրտոն կամ Ամբրոսիոս վարդապետ Գալֆայեանը, Աբրահամ կողմանէ, ուսումնապետ անուանեցաւ Պարիզ հաստատուած Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանին, որուն տեսուչն էր Սարգիս վարդապետ Թէոդորեան:

Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանը. — Գաբրիէլ վարդապետ Այվազովսքի, Սարգիս Վ. Թէոդորեան եւ Ամբրոսիոս վարդապետ Գալֆայեան մեծ մղում մը տուին Ռափայէլեան վարժարանին ուսմանց եւ պատրաստեցին այնպիսի երիտասարդներ, որոնք յետոյ նախանձելի տեղեր բռնեցին ազգին մէջ. ինչպէս՝ Մամուրեաններ, Սագրզեաններ, Փորթոբալ Միքայէլ Փաշաներ, Մէլքում խաներ, Պէկեաններ, Օտեաններ, Պըլլըզլեաններ, եւ ուրիշ ասոնց նման մեծ անձնաւորութիւններ:

Յիշեալ երեք վարդապետները բաւական ժամանակ դպրոցը կառավարեցին եւ նոյն իսկ սկսան հանդէս մ'ալ հրատարակել «Մատեց Աղանի» անուամբ. սակայն Վենետիկեան Միաբանութեան չափազանց կրօնասիրութիւնն

կամ հոովմէասիրութիւնն պատճառ եղաւ մեծ երկպառակութեան մը: Ա՛րսուի թէ Վենետիկոյ Աբբաճայրը եւ Միաբանութիւնը կ'ուզէին որ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանն ընդունին միայն հայ կաթողիկ պատանիներ, մինչ Սարգիս, Գաբրիէլ եւ Ամբրոսիոս վարդապետներն կը փափաքէին որ առանց դաւանանքի խտրութեան, ամէն հայ պատանի ընդունելի լինի, առարկելով որ դպրոցին հիմնարկողները կամ բարերարները, հայոց համար բացեր էին այդ դպրոցն եւ ոչ թէ այս ինչ, կամ այն ինչ դաւանութեան կամ կուսակցութեան պատկանող հայ պատանիներու համար:

Անկարելի եղաւ համաձայնիլ. այդ ազատամիտ վարդապետները կամ՝ ըստ վանական օրինաց, հպատակելու էին Աբբաճօր եւ կամ՝ բաժնուելու էին Միաբանութենէն: Վերջինը պատահեցաւ. երեքը միասին, Վենետիկէ բաժնուելով, ուղղակի դիմեցին Հայոց Վաթողիկոսին եւ Պատրիարքին եւ հայ էջմիածնական վարդապետներ եղան:

Յետոյ նոր վարժարան մը հիմնեցին Պարիզի Արընէլ թաղին մէջ, 1856 թուականին. այս նոր հիմնարկութիւնը տեսակ մը մրցման մէջ մտաւ Ռափայէլեան վարժարանին հետ: Բաժանումէն քիչ յետոյ, Այվազովքի մեկնեցաւ Ռուսաստան՝ ի Թէոդոսիա, ուր հիմնեց Խալիպեան վարժարանը եւ յետոյ Թիֆլիսի եպիսկոպոս եղաւ. իսկ Ազգային վարժարանի — այս էր անունն նորահաստատ վարժարանին Պարիզու — ուսումնապետութիւնն եւ Մասեաց Աղաւնիին Տնօրէնութիւնն մնաց Ամբրոսիոս վարդապետի վրայ, որուն բազմաթիւ աշխատութիւններուն աջակցելու համար, եղբայրն Խորէն Վարդապետ Գալֆայեան, երկու տարի յետոյ Վենետիկէն Պարիզ եկաւ: Այսպէս երկու Գալֆայեան

վարդապետներն եւ Սարգիս Վ. Թէոդոսեան սկսան Ազգային վարժարանը կառավարել:

Ամբրոսիոս եւ Խորէն վարդապետներն — Սակայն Գուհտոն Ամբրոսիոս վարդապետի առողջութիւնը վրդովեցաւ, վասն զի նա միայն վարժարանին եւ Մասեաց Աղանիին հոգատարութեամբ չէր գոհանար, այլ ինչպէս յետոյ յիշելու առիթը պիտի ունենանք, նա բազմաթիւ երկասիրութիւններով եւս զբաղած էր: Բժիշկներու խորհրդով Ամբրոսիոս վարդապետը ստիպուեցաւ իւր բոլոր պաշտօնները թողուլ 1859ին եւ 1860ին Ռուսաստան ճանապարհորդութիւն մ'ըրաւ. Խրիմէն վերադառնալով Պարիզ՝ ամուսնացաւ Մարիամ Կոտֆրուա լը Կուլիիլ կոմսուհւոյն հետ եւ այսպիսով վերջնականապէս Պարիզ հաստատուեցաւ:

Գալով Խորէն Գալֆա վարդապետին, իւր եղբօր մեկնելէն յետոյ, նա ալ երկար չմնաց ի Պարիզ, Այվազովսքի վարդապետէն հրաւիրուելով Խալիպեան վարժարանին մէջ ուսուցիչ կարգուեցաւ. յետոյ ժամանակ մը Կ.Պոլիս կեցաւ, 1867ին Գէորգ կաթողիկոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, իսկ 1873 թուականին արքեպիսկոպոսութեան տիտղոսն ստացաւ:

Գ Լ ՈՒ Խ Գ .

Նար-Պէյ եւ Լուսինեան ազգանուններուն վերստացումն :

Քրիստոնէից վիճակն ի Տաճկաստան մինչեւ դարուս կէսն . — Պարիզի դաշնագրութիւնը . — Լուղովիկոս Լուսինեանի նամակներն . — Յովսէփ Յովհաննէսեան բաղդահանդիրն . — Լուսինեանց զգուշութիւններն . — Լուսինեանց դատն :

Քրիստոնէից վիճակն ի Տաճկաստան մինչեւ դարուս կէսն . — Նախորդ գլխին մէջ տեսանք, երկու Գալթիա եղբարց համառօտ կեանքն, անոնց վենետիկ մեծնալն եւ դեռատի հասակին մէջ — այսինքն այն տարիքին յորում երիտասարդ մը դեռ որոշ գազափար մը չի կրնար կազմել իւր ապագային վրայ՝ 20—22 տարեկան —, վարդապետ ձեռնադրուելն, նոցա բաժանումն վենետիկեան Միաբանութենէն: Տեսանք նաեւ անդրանիկ եղբօր՝ հետեւելով շատ մը ուրիշ կրօնաւորներու օրինակին, աշխարհային կենաց մէջ մտնելն ու ամուսնանալն եւ կրտսերին՝ Էջմիածնայ եկեղեցւոյն փարիշն եւ եպիսկոպոս լինելն:

Տեսնենք ուրեմն այժմ թէ անոնք ի՞նչ իրաւամբ եւ ե՞րբ նախ Նար-Պէյ եւ ապա Լուսինեան ազգանուններն սկսան կրել: Շատ մը անձինք՝ բացարձակապէս կամ գաղտագողի՝ հարցուցած են եւ կը հարցնեն թէ ի՞նչ իրաւամբ Գալթիայեան կոչուած երկու անձինք, յանկարծ օր մը իրենց անունն Նար-Պէյի եւ յետոյ Լուսինեան հին եւ ազնուական ազգանունին փոխեցին:

Արդէն վերն յիշուեցաւ թէ ինչպէս այս դարու սկիզբն, Ամորի Յովսէփ Լուսինեան՝ Եգիպտոսի Մուրաթէկին քովն գնաց եւ զգուշութեան համար իւր անունն

Նար-Պէյի փոխեց. ըսուեցաւ նաեւ թէ՛ ինչպէս այդ անունն
Գալթայի փոխուեցաւ: Լսենք ուրեմն թէ ինչպէս նա կրկին
երեւան եկաւ՝ գրեթէ կէս դար անծանօթութեան մատ-
նուելէն յետոյ:

Պատմութիւնը կը յիշէ, մինչեւ դարուս կէսը, օսմա-
նեան իշխանութեան տակ քրիստոնէից կրած ծանր լուծն ու
տառապանքը. քրիստոնեայք՝ հարուստ թէ ազնուական
մահմետականաց համար միշտ միեւնոյն հայերն էին.
այսինքն՝ տեսակ մը ստրուկ, մահմետականներէ շատ վար
մարդիկ որոց խօսքին հաւատք ընծայել կարելի չէր, որոց
գործն բնաւ նշանակութիւն չունէր, որոնք բարձր գործ մը
կատարելու անկարող էին. միով բանիւ քրիստոնեայք
ստորին ցեղ մը կը ներկայացնէին որոց վրայ իշխելու,
բռնանալու, զանոնք ըստ իրենց քմահաճոյքին շարչարելու
համար ստեղծուած էին հարստացել: Այս իրաւունքներով
զօրացած, ռամիկ եւ ազնուական, անպաշտօն եւ պաշտօ-
նեայ, քրիստոնեայն իբրեւ ծառայ՝ իբրեւ ստրուկ կը
նկատէր, իրեն ձեռքին մի տեսակ գործի, որ ըստ իւր
կրած պաշտպանութեան կամ ատելութեան, մինչեւ աս-
տիճան մը կը բարձրանար եւ կամ կը ստորնանար, կ'ոչըն-
չանար:

Այս մեր ըսածին ապացոյցն կը տեսնենք միայն այս
դարուս մէջ պատահած բազմաթիւ ցաւալի եղելութիւն-
ներէն. եղելութիւններ որովք շատ մը փարթամ եւ վա-
ղեմի գերդաստաններ մէկ օրուան մէջ կործանեցան, ո՞ր եւ է
ազդու շար անձնաւորութեան մը ատելութեան շնորհիւ:
Այս ճնշումները՝ որոց վրայ քրիստոնեայք դժբաղդաբար
մեծ փորձառութիւն ունէին, ստիպել էին վերջիններս, յա-

կամայս տանել այդ ծանր լուծը, ձայն չբարձրացնել, գլուխնին ծռել եւ «Պելլ», ըսելով այդ ստրկութիւնը կրել:

Արդարութիւն եւ իրաւունք պահանջողներ շատ եւ շատ կը լինէին, բայց ո՞րմէ խնդրէին: Սուլդանէ՞ն: — Այո՛, սուլդաններէն կարելի էր արդարութիւն եւ իրաւունք պահանջել, վասն զի անոնց մէջ կային, ինչպէս՝ սուլդան Ազիզ եւ սուլդան Մէճիտ որոնք բարեսիրտ էին եւ մասամբ քրիստոնէից պաշտպան, որոնք արդարութիւն եւ իրաւունք ըսուած բաներն կը ճանչնային եւ իրենց կամէն յարգել տալ գիտէին. սակայն դժբաղդաբար այդ սուլդաններն անմատչելի էին խեղճ քրիստոնէից, վասն զի պալատականներու բանակ մը զանոնք շրջապատած էր, եւ ամենայն ինչ իրեն ուզածին պէս կը ներկայացնէր անոնց:

Գալֆայեանք եւս՝ նման ուրիշ հարուածեալ քրիստոնէից չէին համարձակեր ոչ միայն ձայն բարձրացնել եւ իրաւունք պահանջել, այլ նաեւ իրենց նախնեաց անունն իսկ կրել, այսինքն իրենք զիրենք Նար-Պէյ կամ Ղուսինեան անուանելէ կը վախնային. ուստի ծռած, ձայներնին քաշած կ'ապրէին նման ուրիշ բազմութիւ ընտանիքներու:

Պարիզի Դաշնագրութիւնը. — Բարեբաղդաբար Եւրոպան իւր շահերուն համար սկսաւ հետաքրքրուիլ արեւելքի քրիստոնէից դրութեամբ: Խրիմու պատերազմէն յետոյ երբ Պարիզի դաշնագրութիւնն տեղի ունեցաւ 1856 Փետր. 21ին. ուր ներկայ էին Աւստրիոյ, Գաղղիոյ, Անգղիոյ, Տաճկաստանի, Սարախիոյ եւ Ռուսաստանի ներկայացուցիչք, որոց յետոյ միացաւ նաեւ Բրուսիոյ ներկայացուցիչն, պատերազմակիր ազգաց մէջ այլեւայլ կէտեր որոշելէ յետոյ զբաղեցան նաեւ արեւելքի քրիստոնեայններու դրութեամբ:

ժողովն որոշեց որ Բարձրագոյն դուռն իրաւունք ունէր Եւրոպիոյ ուրիշ պետութեանց նման, եւրոպական դրութեան մը արդիւնքին. սուլդանն եւս հաւասարութիւն պիտի տար՝ քրիստոնէից ընդ մահմետականս եւ դաշնախօսութեան յօդուածոց մէջ անցաւ նոյն օրն, սուլդանին մէկ հրովարտակն այս ազատութեան նկատմամբ, որուն վրայ պիտի հսկէին նաեւ արեւմտեան պետութիւնք:

Այս դաշնագրութենէն յետոյ քրիստոնեայք սկսան մի քիչ շուռն առնուլ եւ փոքր ի շատէ ազատութիւն վայելել: Գալֆայեան երկու եղբարք եւս համաձայնութեամբ իրենց անդրանիկ եղբօր Ղեւոնի՝ համարձակութիւն ստացան իրենց մեծ պապին յարմարցուցած Նար-Պէյ ազգանունն կրել, թէպէտ դարձեալ մի քանի տարի, պաշտօնապէս Գալֆայեան մականունն — որով անուանի եղած էին հայ մատենագրութիւն մէջ — ստիպուեցան գործածել:

Ուրեմն Գալֆայեանց Նար-Պէյ վերակոչուիլն սկսած է Պարիզի դաշնագրութենէն յետոյ, այսինքն երբ քրիստոնեայք աւելի ազատութիւններ ստացան, եւ Գալֆա-Նար-Պէյերու թշնամիները, որք իրենց անկման պատճառ եղեր էին, մեռած, եւ կամ իրենց մեծ ազդեցութիւնն կորսնցուցեր էին:

Նար-Պէյն ինչպէս կրկին Ղուսինեան եղաւ. այդ երկու գլխաւոր պատճառներն ունի:

Առաջինն է խորէն եպիսկոպոսի Ռուսաստան գնալն եւ երկրորդն՝ Յովսէփ Յովհաննէսեան անձին խարդախութիւնք ներն:

Խորէն եպիսկոպոսն 1877—1878ի Ռուս-թրքական պատերազմէն յետոյ՝ գնաց ի Սան-Սթէֆանօ՝ ուր տեղի

ունեցաւ 1878 մարտի 3ին՝ Ռուսաց եւ Տաճկաց միջեւ հաշտութեան դաշնագրութիւնն: Կ'ըսուի թէ Սրբազանն երբ հասաւ ի Սան-Սդէֆանօ արդէն հաշտութեան պայմաններն կնքուած էին, սակայն ինքն այնքան աղաչեց եւ պնդեց որ Կոստանդին Մեծ դուքան զիջաւ՝ Հայաստանի ի նպաստ յօգուած մ'աւելցնել եւ խմբագրուեցաւ Սան-Սդէֆանօյի յիշատակելի 16^ր յօդուածը: Այս մեծ եւ հայրենասիրական գործն կատարելէն յետոյ խորէն Ս. Փեթերսպուրկ գնաց ուր տեսնուեցաւ իւր հօրեղբորորդւոյն Լուդովիկոս Լուսինեանի հետ, որ ինչպէս յիշուեցաւ, Լուսինեան տան անդրանիկ ձիւղին պետն էր: Այս իշխանն ուրախանալով իւր ազգականին ըրած գործին վրայ եւ տեսնելով անոր պարծանաց արժանի մեծ դիրքն, յանդիմանեց զայն եւ անոր միւս եղբարքն իրենց նախնեաց փառաւոր անունն չկրելուն համար:

Լուդովիկոս Լուսինեանի նամակներն. — Լուդովիկոս Լուսինեան ստիպեց Նար-Պէյ եղբարքն, փոխանակ այդ փոխառեալ կամ թարգմանեալ անուան, Լուսինեան փառաւոր ազգանունն կրել, եւ այս նպատակաւ հետեւեալ նամակն գրեց իւր երեք հօրեղբորորդւոց. զոր թարգմանելով Ֆրանսերէնէ կը դնենք այս տեղ բնագրին հետ միասին:

«Սիրելի եղբորորդիքս,

Լինելով Պետ Լուսինեան թագաւորական տան, ես ձեզ կը հրաւիրեմ՝ այդ յարգելի անունն կրկին կրելու: Այդ ձեր բացարձակ իրաւունքն է եւ ես չեմ ուզեր որ դուք դեռ վարանիք զայն գործածելու:

Հրաման ղրկեցի արտաքին գործոց նօտարին որ պաշտօնական թուղթ մը պատրաստէ որով ես ձեզ կը

Ճանչնամ եւ կը ծանուցանեմ հրապարակաւ որ դուք իմ հօրեղբորորդիքս էք՝ մեր արքայական լուսինեան տան կրտսեր ճիւղէն:

Ընդ հուպ ձեզ կ'ուղարկեմ՝ այդ պաշտօնական թուղթն, օրինաւորապէս կնքեալ, եւ ես կ'ուզեմ որ նա ի նկատ առնուի, ինչպէս նաեւ ներկայ նամակս, իբրեւ պաշտօնական յայտարարութիւն, կիպրոսի, Երուսաղէմի եւ Հայաստանի արքայական տան Պետին:

Չեր սիրալիր հօրեղբայր,

(Ստորագրած)

ԼՈՒԴՈՎԻԿՆՆՈՍ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ
Թագաւորական Իշխան կիպրոսի, Երուսաղէմի
եւ Հայաստանի:

Ս. Փեթերսպուրկ 1878 մայիս 2:»

Ահա այս նամակին ֆրանսերէն բնագիրն ալ.

„Mes chers neveux,

En ma qualité de chef de la famille royale de Lusignan, je vous invite à reprendre ce nom vénéré. C'est là votre droit incontestable, et je ne veux plus désormais que vous hésitiez à en user.

J'ai donc donné ordre au notaire des Affaires étrangères de dresser un acte formel, par lequel je vous reconnais et vous déclare pour mes neveux de la branche cadette de notre famille royale de Lusignan.

Je vous enverrai bientôt cet acte dûment légalisé, et je veux qu'il soit considéré, ainsi que la présente, comme déclaration officielle du chef de la famille royale de Chypre, de Jérusalem et d'Arménie.

Votre affectionné oncle

(Ստորագրած)

Louis de Lusignan

Prince royal de Chypre, de Jérusalem
et d'Arménie.

St. Pétersbourg 2 Mai 1878.

Այս նամակն եւ Լուդովիկոսի ստորագրութիւնն վաւերացուցեր է Գուլիէլմոս Գինկ նօտարն ի Ս. Փետերսպուրկ:

Ըստ իւր խոստման Լուդովիկոս մի քանի օր յետոյ ղրկեց Տետեւեալ պաշտօնական գրութիւնն՝

“Ես՝ ստորագրողս՝ Լուդովիկոս Լուսինեան՝ սերեալ անդրանիկ ճիւղէն Կիպրոսի, Երուսաղէմի եւ Հայաստանի Լուսինեանց արքայական տան, կը ճանչնամ Լեւոն Երուսաղէմի Նար-Պէյ Լուսինեան, Գուհտոն Ամբրոսիոս Նար-Պէյ Լուսինեան, եւ Յովհաննէս Խորէն Նար-Պէյ Լուսինեան իշխաններն իբրեւ իմ ազգականներս եւ հօրեղբորդիքս մեր թագաւորական տան կրտսեր ճիւղէն եւ կը յայտարարեմ որ նոքա իրաւունք ունին Լուսինեանց զինանշանն կրելու, եւ մասնակցելու մեր թագաւորական տան արժանի բոլոր իրաւանց, ստանձնանքներու-նեանց եւ պարտանքներու:

Չայս հաստատելու համար, ես իրենց տուի ներկայ
գիրս երեք նոյնանման պատճէնով որք ստորագրուած
են իմ անուամբս եւ կնքուած Ղուսինեանց Թագաւորական
կնիքով:

(Ստորագրեալ)

ՂՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ՂՈՒՍԻՆԵԱՆ
Թագաւորական Իշխան կիպրոսի, Երուսաղէմի
եւ Հայաստանի:

Գրեալ ի Ս. Փեթերսպուրկ, մայիս 26 Քրիստոսի
տարւոյն 1878: „

Բնագիրն ալ այս է՝

„Moi soussigné, Louis de Lusignan, descendant
de la branche ainée de la famille royale des Lusignans
de Chypre, de Jérusalem et d'Arménie, reconnais
les princes Léon Youssouf Nar-Bey de Lusignan,
Guy Ambroise Nar-Bey de Lusignan, et Jean
Khorène Nar-Bey de Lusignan pour mes parents
et cousins de la branche cadette de notre famille
royale, et je déclare qu'ils ont le droit de porter
les armes des Lusignans et de participer à tous *les*
droits, privilèges et honneurs dus à notre famille royale.

En foi de quoi je leur ai délivré la présente
déclaration, en trois exemplaires originaux, contre-
signés de mon nom et revêtus du sceau royal des
Lusignans.

(Ստորագրեալ)

Louis de Lusignan

Prince royal de Chypre, de Jérusalem
et d'Arménie.

Fait à St. Pétersbourg le 26 Mai, de l'an du
Christ 1878.“

Այս պաշտօնական թուղթն եւս օրինաւորապէս վաւերացուցեր է վերոյիշեալ հասարակաց նօտարն Գուլիէլմոս Քինկ:

Սոյն թուղթն եւ Քրիստոսուլոսի որդի՝ Լուգովիկոս Լուսինեանի ստորագրութիւնն եւ Գուլիէլմոս Քինկի վաւերացումն, Փեթերսպուրկի Ֆրանսական հիւպոտոսարանի դիւանապետն՝ Թէոտոր Մէյիէն եւս վաւերացուց 118 թիւն կրող պաշտօնական թղթով մը:

Յովէէ Եովհաննէսեան Բարդուինդիւն. — Վերն ըսուեցաւ թէ Նար-Պէյ ազգանունին դարձեալ՝ Լուսինեանի փոխուելուն երկրորդ գլխաւոր պատճառն եղաւ Յովսէփ Յովհաննէսեան անուն բաղբախնդիրն որ ամբողջ երեսուն տարի բոլոր Եւրոպան խաբեց ինքզինքն Հայաստանի-Լուսինեանի թագաւորական իշխան անուանելով: Այս տխուր անձնաւորութիւնն առաջին անգամ երեւան կ'ելէ դէպի 1843 թուականն, որուն յաւակնութիւններն իրենց մեծութեան չափ սնտոի եւ անհիմն էին: Նա Եւրոպիոյ գրեթէ բոլոր մայրաքաղաքներուն մէջ հրատարակեր էր թէ ինքն ուղիղ գծով, սերած էր Լեւոն Ե. Հայոց թագաւորէն եւ ինքզինքն կ'անուանէր իշխան Հայոց, իշխան Կոբլիսի, իշխան Վրաստանի, իշխան Լեւոնեանի, իշխան Կոպուսի եւ թագաժառանգ. իբրեւ թէ նա ծնած է եղեր 1820 Օգոստոս 13 ին ի Ս. Էջմիածին, երբ իւր ծնողքն ուխտի էին գնացեր այնտեղ եւ մկրտուած Եփրեմ Ա. կաթողիկոսէն, բոլոր հայ արքեպիսկոպոսաց ներկայութեան (!) Սեպտեմբեր 23 ին 1820 եւ կոչուած Լեւոն Յակոբ. իւր հաւն Լեւոն Գէորգ Մեծն Հայաստանի թագաւոր հռչակուեցաւ Լեւոն Զ. անուամբ (!) եւ մի քանի շաբաթ թագաւորելով, թունաւորեալ մեռաւ.

իսկ ասոր որդին Լեւոն Յովսէփ պատերազմի մէջ մեռած է (!) իւր իշխանութիւնն, բնականաբար, իւր մէկհատիկ որդւոյն Լեւոն Յակոբին թողլով :

Այս Լեւոն որ կ'երեւայ թէ 10 եւրոպական եւ ասիական լեզուներ գիտէ եղեր, աշխոյժ, քաջասիրտ եւ բարի իշխան մը լինելով, Երիւանի եւ շրջակայից հայ ժողովուրդն զինքն թագաւոր հռչակած են. « կեցցէ Լեւոն է, կեցցէ մեր օրինաւոր միահեծան տէրն. » գոչելով (!) : Ասոր վրայ՝ ուսական կառավարութիւնն նախանձելով այդ իշխանին ժողովրդականութեան վրայ զայն իւր հողէն արտաքսեր է 1846 թուականին (!) : Իշխանն Ռուսաստանէն ուղղակի Անգղիա կ'անցնի, ուր իւր գլխէն անցած-չանցածները կը պատմէ լսել ուզողներուն եւ ամէն տեղ գթութիւն գտնել կը ջանայ իբրեւ հալածեալ իշխան : Լոնտրայի մէջ ճանչցաւ Նափոլէոն կայսերական իշխանն (յետոյ Նափոլէոն Գ.) եւ անգղիացի բարձրաստիճան անձնաւորութիւնք : Սակայն Անգղիոյ մէջ մի քանի խարդախութիւններէ յետոյ, կնոջ մը վրայ անպատուութիւն ձգելու պատճառ եղաւ ու 750 անգղիական լիրայի դատապարտուեցաւ, Լեւոն կամացուկ մը փախաւ եւ գնաց Պարիզ, ուր շատ մը նենգութիւններ ընելէն յետոյ երբ իւր ինչ լինելն ճանչուեցաւ, ստիպուեցաւ դարձեալ փախչիլ եւ 1855ին Իտալիոյ Գուրինօ քաղաքն անցաւ, ուր դարձեալ սկսաւ իւր քաջագործութիւններն, անկէ եւս գնաց Բրուսիա, Պերլինի մէջ իբրեւ խաբբայ հարիւր օրբանտը պառկեցաւ եւ յետոյ սահմանագլուխ առաջնորդուեցաւ :

Լեւոն 1858 թուականին խաչագողութեան եւս կը սկսի. Հոովմ' երթալով կաթոլիկութիւն կ'ընդունի եւ վերջապէս կ'երթայ Միլան քաղաքն կը հաստատուի :

Իւր բաղդախնդիր կենաց մէջ շատ անգամներ հրապարակական յայտարարութիւններ ըրաւ թէ՛ Ռուսիոյ եւ թէ՛ Տաճկաստանի դէմ: Երբ Զէյթունցիք 1862ին ապրստամբեցան եւ յաղթեցին Մարաշի Փաշային, Հայոց Էնթան ծանոց Եւրոպիոյ թէ ինքն է Զէյթունի պաշտպանն ու իշխանը: Վերջապէս յետ երկար խորդախուժեանց եւ նենգութիւններու այդ անամօթ եւ խայտառակ անձն մեռաւ Միլանու հիւանդանոցներէն միոյն մէջ 1876 Պետր. 22ին:

Արդէն վերն յիշելու առիթն ունեցանք թէ այդ կեղծ անձն չէր կրնար եւ ոչ մի տիտղոսով Հայոց իշխանի անունն կրել, վասն զի Հայաստանի Լուսինեանք՝ այսինքն Լեւոն Ե., կամ Զ. Մարիամ թագուհին, վերջնոյս աղջիկն Փիննա եւ սորա ամուսինն Շահան կոմսն (եւ ոչ իշխանն) Կորիկոսի, մեռան, առանց ո եւ է օրինաւոր յաջորդի: Եւ դարձեալ, եթէ երբէք Հայաստանի Լուսինեան մը եւ կամ Կորիկոսի կոմս մը գոյութիւն ունենար, բնաւ չէր կրնար Մեծ Հայաստանի վրայ ո՛ եւ է իրաւունք պահանջել, եթէ չէր ուզեր խնթեբու կարգն դասուիլ, ինչպէս ընելու յաւակնութիւնն եւ ապշութիւնն ունեցաւ այդ Լեւոն կեղծ իշխանն, որ ուրիշ ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ խաբւբայ մը որ ծնած էր ժապա բնակող հայ ընտանիքէ մը:

Լուսինեանց զինուորներն. — Գաղղիոյ, Իտալիոյ, Անգղիոյ եւ Գերմանիոյ թերթերն այնքան խօսեր էին այդ անձին վրայ, որ երեսուն տարի շարունակ՝ բոլոր Եւրոպա սկսաւ ծիծաղով նայիլ Լուսինեան ազգանունն կրող անձանց վրայ. իրաւունք ալ ունէին վասն զի միշտ խաբուեր էին:

Ուստի Կիպրոսի Լուսինեանց, թէ՛ կրտսեր եւ թէ՛ անդրանիկ Ճիւղերն, ստիպուեցան իրենց անունն պաշտպանելու

Համար — որ ամէնուն ծիծաղին եւ կատակին նիւթ եղած էր — ամէն միջոց ձեռք առնուլ: Արդէն անդրանիկ ճիւղն Ռուսաստանի մէջ՝ իբրեւ թագաւորական ցեղ՝ ճանչցուած էր. սա ստիպեց նաեւ կրտսեր ճիւղն Լուսինեան անունն վերստին կրելու, ինչպէս քիչ վերեւն ըսելու առիթն ունեցանք:

Ուստի Լեւոն, Գուհտոն եւ Խորէն Նար-Պէյերն, — որոնցմէ Գուհտոն ինչպէս յիշեցինք, ամուսնանալով Մարի Կուփիլ կոմսուհւոյն հետ Պարիզ հաստատուած էր — սկսան իրենց ազգանունին վրայ աւելցնել նաեւ Լուսինեան անունն եւ կոչուիլ Նար-Պէյ Լուսինեան:

Լուսինեան ազգանունին դարձեալ երեւան ելնելն եւ կամ անոր յարութիւն առնուլն բաւական բամբասանաց տեղի տուաւ, եւ չար լեզուներու մեքենային շարժման մէջ դրուելուն առիթ պատճառեց: Մանաւանդ որ այդ կեղծ Լուսինեան իշխանին անհարազատ որդւոց կամ յաջորդներու խնամակալներն դատ բացին Կիպրոտի Լուսինեանց կրտսեր ճիւղին դէմ, անոնց արգիլելու որ Լուսինեան ազգանունն չկրեն:

Լուսինեանց Գոգոն. — Երբ կեղծ Լեւոն իշխանն Եւրոպայի բոլոր մայրաքաղաքներէն արտաքսուելով գնաց Միլան հաստատուեցաւ, այնտեղ ապրեցաւ Անդոնիա Լուցցի անուն կնոջ մը հետ, որմէ ունեցաւ վեց զաւակ, որոնք իրենց հօր եւ մօր մեռնելէն յետոյ հասարակաց ողորմութեամբ կ'ապրէին: Սակայն, որովհետեւ Լեւոն իւր դերն միշտ լաւ կատարելով, անոնց Կիլիկիոյ Լուսինեանց անուններն տուեր էր՝ ինչպէս Փիննա, Լեւոն Ռուբէն, Գուհտոն եւն, եւ զանոնք կ'անուանէր Լուսինեան, եղան բարեսէր եւ փառասէր ան-

ձինք որոնք որդեգրեցին այդ մանուկներն, յուսալով որ. օր մը երբ անոնք իրենց անուան արժանի պատուոյն հասնին իրենք եւս մաս կ'ունենան այն փառքէն:

Փարիզի Ֆիլիպի թերթն 1876 Սեպտեմբեր 1ին յօդուած մը հրատարակեւ էր այդ Լեւոն Լուսինեանի վըայ որ արդէն մեռած էր եւ զայն անուանած էր խաբեբայ: Իշխանին ժառանգորդներու խնամակալներն, մանաւանդ տը Կալօն կոմսն եւ ասոր փեսան՝ Ռաուլ Թոցցա, յանուն «բոլորոնք քոյր իշխաններն բողոքեցին Ֆիլիպոյին եւ դատ բացին թէ Ֆիլիպոյի եւ թէ Նիպրոսի Լուսինեանց դէմ: Թէ Ֆիլիպոյի եւ թէ Նար Լուսինեանց պաշտպան կեցաւ այն ժամանակի անուանի փաստաբաններէն Լաշօ: Դատն շահեցան վերջիններս, իսկ կոմսն իւր ամբողջ հարստութիւնն այդ դատին համար վատնելէն յետոյ ցաւէն մեռաւ. անոր փեսան ուսուցիչն Թոցցա դարձեալ դատ բանալ ուզեց Նիպրոսի Լուսինեանց կրտսեր ծիւղին դէմ, սակայն չկարողանալով, աւելի նախադաս համարեց անոր հետ բարեկամանալ:

Ահա ասոնք են այն գլխաւոր պատճառներն որոց համար Նար-Պէյներն դարձեալ սկսան Նար Լուսինեան կամ պարզապէս Լուսինեան անուանուիլ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Լուսինեանք Եւրոպայի առջեւ :

Լուսինեանք Եւրոպայի առջեւ. — Խորէն արքեպիսկոպոսի ազդեցութիւնն. — Մարիամ իշխանուհոյն ազդեցութիւնն. — Վիկտոր Հիւլօյի օժանդակութիւնն. — Մելուգինի ասպետական կարգն. — Ալմանա Կէօթան. — Լաոուսի բառարանն. համայնագիտական մեծ բառարանն. — Ուրիշ բառարաններ. — Լուսինեանները ծանչցող պետութիւնք :

Լուսինեանք Եւրոպայի առջեւ. — Նախորդ գլխին մէջ տեսանք Նար-Պէյներու Լուսինեան ազգանունին տիրանալու երկու գլխաւոր պատճառներն եւ նոցա այդ անուան վրայ ունեցած իրաւունքներն : Այժմ տեսնենք թէ Եւրոպա ի՞նչ աչքով նայեցաւ այդ անունն կրող անձանց վրայ եւ անոնց հետ ի՞նչպէս վարուեցաւ : Ֆիկաուոյի եւ Լուսինեանց դատն որ այն ժամանակի թէ եւրոպական եւ թէ հայ թերթերու (Մասիս, Եւրոպա) գրելու նիւթ հայթայթած էր, որոնք ձայն բարձրացուցին կեղծ իշխանին ժառանգորդաց եւ անոնց ինամակալներուն դէմ, ժողովրդոց մէջ ալ տեսակ մը զգուշութիւն առաջ բերաւ. Պարիզի ժողովուրդն որ ամէն բանի վրայ խնդացող է, սկսաւ գաղտնի գողի բամբասել Լուսինեաններու վրայ : Բայց մի քանի պարագաներ, քիչ ժամանակէն յիպոթոսի Լուսինեանց կամ Նար Լուսինեանց անունն իւր տեղն բերին, որ սկսաւ իւր պատւոյն եւ աստիճանին յարմար եւ արժանի յարգանքն ընդունիլ :

Այդ պարագաներու ամենամեծն 1878ի Պեդրին գումարուած վեհաժողովն եղաւ, ուր Անգղիոյ, Գաղղիոյ, Գերմանիոյ, Իտալիոյ, Ռուսաց, Տաճկաց եւ այլ պետութեանց լիազօր ներկայացուցիչք հաւաքուեր էին, վերջին

Բուս-Թրքական պատերազմէն յետոյ՝ դաշնագրութեանց վրայ վիճաբանելու: Եւ որովհետեւ այդ ժողովին մէջ բուկարական խնդիրն մեծ տեղ պիտի գրաւէր՝ Տաճկաստան որպէս զի Բուկարներուն պէտք եղած ազատութիւնն չտրուի՝ թոյլ տուաւ նաեւ չայոց՝ ներկայացուցիչներ զրկել Պեռլին, կարծելով մեծ պետութեանց ձանձրոյթ պատճառել ասով: Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանն իրեն ներկայացուցիչ նշանակեց Խրիմեան Մկրտիչ եւ Խորէն Նար-Պէյ Լուսինեան արքեպիսկոպոսներն:

Խորէն արքեպիսկոպոսի աղբէցութիւնն. — Վեհաժողովին ներկայ գտնուող բոլոր պատուիրակներն Խորէն արքեպիսկոպոսն ճանչցան իրրեւ արքայազուն իշխան Լուսինեան: Այս առթիւ առաջ բերենք, նոյն տարուան Օգոստոս 12 (1878 թուականի) Լոնտրայի Թայմս թերթին մէջ լոյս տեսած մէկ յօդուածը, որուն տիտղոսն էր՝

“Կիպրոսի Իշխանն.”

“Անոնք որ ներկայ էին Պեռլինի Վեհաժողովին, կ'ըսէ Թայմզի յօդուածագիրն, նշմարեցին այն ազնուական անձն որ բոլոր քաղաքագիտական դաշինքներուն ուշադրութիւնն կը գրգռէր: Միջինէն բարձր հասակով, ազնիւ դէմքով, երկար սեւ մազերով, բարձր եւ վեհ ճակատով, մեծ եւ խոր աչքերով, խիտ եւ սեւ մօրուքով եւ հմայիչ ծիծաղով: Իւր ձայնն համակրելի էր եւ իւր կազմուածքն կ'արտայայտէր ազնուապետական ծնունդ մը, իւր քաղցր եւ համեստ դէմքն՝ դրոշմուած էր մելամազձութեամբ: Իւր հագուստն էր սեւ ծածանող զգեստ մը՝ լայն թեւերով. վեղարն գլխին, միայն իւր մօրուքն, բերանը եւ աչքերն կը տեսնուէին, իսկ իւր

երկար մազերն եւ ճակատն ծածկուած էին: Կուրծքին վրայ կար աղամանդեայ աստղ մը որ եպիսկոպոսական զինանշանն կը ներկայացնէր՝ վրան թագաւորական թագով մը:

Այդ ազնուական անձն էր Խորէն Նար-Պէյ, Իշխան Լուսինեան, Պէշիկթաշ-Վ. Պոլսոյ արքեպիսկոպոսն, որ Պեռլին եկած էր իբրեւ ներկայացուցիչ Հայաստանի եւ ուր քիչ ատենէն ամէն յարգանաց արժանի եղաւ:

Երբ Անկլո-Թրքական դաշինքն հաստատուեցաւ, արքեպիսկոպոսն Խորէն Նար-Պէյ, ամէնէն շատ ծափահարողներէն մին եղաւ: Այդ դաշամբ՝ մինչեւ աստիճան մը Անգղիոյ պաշտպանութեան տակ դուրսելով, Հայերն եւ կամ անոնց ներկայացուցիչներն հաստատ էին թէ այն վայրկեանէն սկսեալ, այլեւս Թուրքիոյ բացարձակ իշխանութեան տակ չպիտի լինէին, եւ միայն այս պատճառաւ արքեպիսկոպոս Իշխան Լուսինեանն կ'ուրախանար այն եղելութենէն որ Եւրոպան զարմացուց 1878 Յուլիս 8ին:

Սակայն անոր ուրախութեան ուրիշ մէկ հետաքրքրական եւ անձնական պատճառն ալ կար, որ մեր պատմածին համար նոր գլուխ մը պիտի աւելցնէ եւ որ արդէն պատմութեան մասն լինելով քիչ ժամանակէն պատմութեան մէջ պիտի մտնէ: Արքեպիսկոպոսն երրորդ եղբայրն է Լուսինեանց կրտսեր Ճիւղին անդամոց: Իւր անդրանիկ եղբայրն Լեւոն Լուսինեան, Կիպրոսի, Երուսաղէմի եւ Հայաստանի թագաւորական Իշխանի անունն եւ տիտղոսներն կը կրէ: Ար փութանք աւելցնելու թէ այս տիտղոսներն ուրիշ թիկնածուներ չունին եւ թէ Լուսինեանց երկու ճիւղերն, որոց վրայ խօսեցանք, բնաւ միտք չունին Պիպրոսն պաշարելու եւ անոր տիրելու:

Լուսինեանի (պետ անդրանիկ ճիւղին) տիտղոսներն, իւր բնակած քաղաքն՝ Ս. Փեթրսպօլսկ, պաշտօնապէս ճանչցուած են: Գուհտոն Լուսինեան իշխանն կը բնակի ի Պարիզ, Էջլօ պողոտային վրայ գեղեցիկ ապարանք մը: Սա աղնիւ եւ քաղցր դիմօք անձ մ'է: Իւր որդին Պրէսդի վարժարանն կը պատրաստուի Գաղղիոյ ծովային զօրաց մէջ մտնելու:»

Թայմզի այս յօդուածէն քանի մը տարի առաջ, այսինքն 1873 թուականին, Խորէն արքեպիսկոպոսն արդէն իբրեւ Լուսինեան իշխան ընդունուած էր, Լորտ Լոֆթուս՝ Անգղիոյ դեսպանէն, ասպետ Նիկրա՝ Խալիոյ դեսպանէն, զօրավար Ֆլօ՝ Ֆրանսական դեսպանէն, որոց ամէնքն Ս. Փեթրսպօլսկ էին: Ֆրանսայի դեսպան Ֆլօ զօրավարն, Ֆրանսայի արտաքին գործոց Պաշտօնեայ՝ Պ. Վատինկթոնի գրած մէկ նամակին մէջ, որ այժմ Գաղղիոյ քաղաքագիտական դիւանին մէջ կը գտնուի, կը ճանչնայ եւ կը յիշէ զԽորէն Նար-Պէյ իբրեւ թագաւորական իշխան՝ Լուսինեանց անէն:

Մարիամ Էլիանուհոյն ուղեցուցին. — Եթէ Խորէն արքեպիսկոպոսն Լուսինեանց անունին բոլոր քաղաքական Եւրոպայէն ճանչցուելուն պատճառ եղաւ, մենք կրնանք աւելցնել թէ Մարիամ իշխանուհին՝ կին Գուհտոն Նար-Պէյ Լուսինեանի, պատճառ եղաւ իրենց անունին վարկն բարձրացնելու ի Պարիզ, որ աշխարհի ձայն տուող քաղաքն է: Իրաւի այդ իշխանուհին որ առաջնակարգ սօփրանոյի ձայն ունէր եւ կատարեալ արդիստի նման կ'երգէր, իւր տաղանդն եւ բոլոր բարեմասնութիւններն բարեգործութեանց համար գործածեց:

Նա գնահատուեցաւ Պարիզի միջին եւ բարձր դասակարգի ժողովուրդէն, մանաւանդ գեղեցկին եւ բարւոյն հետամուտ եղող անձանցմէ: Իւր յատուկ ընդունելութեան օրէն զատ, ուր իւր քաղցր խօսակցութեամբ եւ ազնիւ բարքով ամէնուն սիրան իրեն կը գրաւէր, նա սկսաւ երեկոյթներ եւ պարահանդեսներ եւս տալ. շատ անգամ այդ երեկոյթներն մուտքով էին եւ բաւական թանկ (20 Ֆրանք), այնտեղ Իշխանուհին լսել կու տար իւր զմայլելի ձայնն. անօգուտ է ըսել որ այդ երեկոյթներու ամբողջ հասոյթն կը յատկացընէր այլեւայլ բարեգործական նպատակներու:

Այս երեկոյթներուն ներկայ կը գտնուէին ամէն տեսակ տաղանդաւոր եւ գեղարուեստասէր անձինք, այնպէս որ քիչ ժամանակէն Իշխանուհւոյն եւ Լուսինեանց անունն տարածուեցաւ Պարիզի եւ բոլոր Գաղղիոյ մէջ: Ամէն կողմերէ սկսան Իշխանուհւոյն դիմել, անոր պաշտպանութեան տակ մտնել. բանաստեղծներն եւ երգահաններն իրենց երկերն անոր կը ձօնէին: Իշխանուհին իւր կարճ կենաց ընթացքին մէջ ամենանախանձելի տիտղոսներն եւ մականուններն ստացաւ իւր բարեսրտութեան, ողորմածութեան եւ անհասնում մարդասիրութեան համար. անոր տուին Հրեշտակ Բարոյ (Ange du Bien), Նախախնամութիւն Ռաւոտայ (Providence des malheureux), Բարեբար Մարդկութիւն (Bienfaitrice de l'humanité) եւն գեղեցիկ եւ շողջօրթիչ տիտղոսներն:

Մարիամ Լուսինեան Իշխանուհւոյն բարեգործութեան համբաւն այնքան մեծ եղաւ որ ձիներնայի Ֆրանսական դեսպանին կինն՝ Ֆուշէ աը Գարէյլ կոմսուհին, որ Գաղղիոյ Տիւրանոյ ընկերութեան նախագահուհին էր հետեւեալ նամակը գրեց անոր:

“Տիկին Իշխանուհի, կու գամ ձեզ շնորհակալ լինելու այն օգնութեան համար զոր Դուք կ'ուզէք ընել Գաղղիացի Տիկնանց ընկերութեան: Նոքա երջանիկ են Ձեր Բարձրութիւնն իրենց մէջ հաշուելով: Ձեր անունն, Տիկին, որ հաւասար է գթութեան, անոնց ջանքերն եւ անձնուիրութիւնն պիտի շատցնէ:

Հաճեցէք ընդունիլ Տիկին մեծարանաց զգացմանցս հաւաստիքն.

Վիեննա, 1886 փետր. 10:

(Ստորագրած)

Կոմսուհի Փոնտէ տը ԳԱՐԷՅԼ

Գաղղիական Դեսպանատուն, Հրապարակ եւ Պալատ
Լոպովից.

Ահաւաստիկ նոյն նամակին ֆրանսերէնն՝

„Madame la Princesse,

Je viens vous remercier du concours que vous voulez bien apporter à l'Association des dames françaises. Elles sont heureuses de compter Votre Altesse parmi elles. Votre nom, Madame, qu'est celui de la charité, accroîtra encore leur zèle et leur dévouement.

Veillez agréer, Madame, l'expression de mes sentiments les plus distingués.

(Ստորագրած)

Comtesse Foucher de Careil.

Ambassade de France, Place et Palais
Lobkowitz.

Vienne, le 10 Fevrier 1886.⁴

Վիկտոր Հիլյոյի օթոնդատիւնն. — Վիկտոր Հիլկօ
Գաղղիոյ հռչակաւոր բանաստեղծն, որ Լուսինեանց պատ-
կանող տան մէջ կը բնակէր, նուազ չնպաստեց, այդ ազ-
նուական տոհմին ճանչցուելուն եւ տարածուելուն: Ծերունի
բանաստեղծն՝ Իշխանուհւոյն դրացի լինելով կարող էր
յամենայնի դատել զայն, հիանալով անոր աննման բնաւո-
րութեան վրայ, իւր Հերնանէ անուն թատրերգութեան յիս-
նամեակին առթիւ հետեւեալ նամակն կը գրէր Իշխա-
նուհւոյն:

“Մեր երկուքիս տարիքին մէջ, Տիկին, Հերնանէի յիս-
նամեակի միջոց մը կայ: Իմ ութսուն տարիներս իրենց յար-
գանքն կ’ընծայեն, ձեր երեսուն տարիներուն. եւ իմ հնա-
ցեալ պոկուներս ձեր դեռատի ձեռքերն կը համբուրեն:”

„Entre nos deux âges, Madame, il y a la place
d’un cinquantenaire d’Hernani. Mes quatre-vingts ans
offrent leurs respects à vos trente ans, et mes vieilles
lèvres baisent vos jeunes mains.“

Այսպէս ուրեմն Վիկտոր Հիլկօ Լուսինեանց բարե-
կամն եւ կամ աւելի ճիշդն ըսենք մտերիմն եւ իշխանու-
հւոյն վրայ ակնածանօք զմայլողն եղած էր: Երբ նա ըն-
թրիքներ կու տար ի պատիւ Լուսինեանց, ուր հրաւիրուած
կը լինէին նաեւ նախարարներ, Ծերակոյտի անդամներ եւ
երեսփոխաններ, բանաստեղծներ եւ արդիստներ, ծերունի
բանաստեղծն փոխանակ սեղանին նախագահելու, ինչպէս
իւր սովորութիւնն էր ուրիշ ամէն հացկերոյթներու մէջ,
նախագահելու պատիւն իշխանուհւոյն կը վերապահէր եւ
ինքն կը գոհանար անոր քովն նստելով: Այսպիսով նա
կ’ուզէր գերագոյն պատիւ մատուցանել իշխանուհւոյն:

Վիկտոր Հիւկօ սովորութիւն ըրած էր — եւ այդ սովորութեան հակառակ բնաւ չէր գործեր — երբեք այցելութեան չերթալու եւ ոչ իսկ փոխադարձելու ընդունած այցելութիւնն: Պրազիլիոյ կայսրն իրեն քանի մը անգամ այցելութեան եկաւ, բայց Վիկտոր Հիւկօ անգամ մը իսկ տեղէն չխաղաց: Սակայն երեկոյ մը, Ապրիլ ամսոյն մէջն էր, բանաստեղծն մթագոյն վերարկու մը հագուելով, շարագործի նման գաղտագողի, Լուսինեանց տունն գնաց, վասն զի իշխանուհին իրեն նուիրեր էր իւր լուսանկարն. եւ բանաստեղծն անձամբ կ'երթար իւր շնորհակալութիւնն յայտնելու:

Լուսինեանց տունէն մեկնելու միջոցին ըսաւ Հիւկօ.

“Որ պաղատիմ ո՛չ որի բան մի՛ ըսէք, իմ բոլորտիքս հասարակապետութեան նախագահներ կան, որ կը նախանձին:”

Մելուգինի ասպետական իւրքն. — Սակայն Մարիամ

Իշխանուհին Վիպրոսի Լուսինեանց անունն աւելի եւս փայլեցուց եւ ծանօթացուց, երբ ներկայն անցեալն կապելու համար, վերահաստատեց Մելուգինի ասպետական կարգն. եւ որ տեղի ունեցաւ 1881 Օգոստոս 15ին: Իշխանուհին այս հինաւուրց կարգն վերահաստատելով նպատակ ունէր քաջալերել այն բազմաթիւ անձինքը որք իւր շուրջն հաւաքուեր էին եւ սիրահար գեղեցկին, բարւոյն, դպրութեանց եւ գեղարուեստից: Այս կարգին հաստատուելէն անմիջապէս յետոյ, բազմաթիւ անձինք անոր անդամ եղան. կղերական կարգէն՝ կարդինալներ, արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ եւ բազում բարձրաստիճան եկեղեցականներ. իսկ աշխարհական դասակարգէն՝ թագաւորներ, իշխաններ, մարզիղներ եւ այլ ազնուականներ, հասարակապետութեանց նախագահներ, մինիստրներ եւն. առանց

հաշուելու այն անթիւ ֆրանսացի եւ օտար բանաստեղծներն, երգահաններն, նկարիչներն եւ ամէն տեսակ գրագէտներն ու արդիւտներն, բժիշկներն ու փաստաբաններն, ուսուցիչներն ու վաճառականներն, որոնք ամէն միջոց ի գործ դրին այս հին ասպետական կարգին մէջ մանելու համար:

Ահա, շնորհիւ այս միջոցներու Լուսինեանց անունն տիեզերական հռչակ ստացաւ եւ անոր վրայ եղած կասկածներն փարատեցան մեծաւ մասամբ:

Ալֆօն Կեօլօ. — Այդ գրքին մէջ արձանագրուած են, աշխարհիս վրայ գտնուող բոլոր թագաւորական կամ իշխանական գերդաստաններու ազգանունները եւ անոնց անդամներու անունն. Կիպրոսի Լուսինեանց, այսինքն Գուիտոն եւ Խորէն Նար-Պէյ Լուսինեանց եւ կամ պարզապէս Լուսինեանց անուններն, այդ Ալֆօն Կեօլօյի մէջ անցած են 1887 թուականէն¹ ի վեր, առանց ո՛ր եւ է դիմում մը լինելու իրենց կողմանէ: Արդ եթէ այդ հրատարակութեան խմբագիրներն, որոց հերալտական գիտութեան, կատարեալ անկախութեան եւ արժանապատուութեան վրայ կասկած անգամ կարելի չէ ունենալ, արժան համարած են իրենց Ալմանային մէջ էջ մը յատկացնել Կիպրոսի Լուսինեաններուն կրտսեր ճիւղին, մենք ուրիշ բան չենք կրնար ընել եթէ ոչ տեղի տալ անոնց իշխանութեան առջեւ: Մանաւանդ որ այդ Ալմանան կաշառելն եւս — ինչպէս ոմանք կարող էին մտածել, թէ կաշառքով եղած բան մը լինելու է — բացարձակապէս անկարելի է. ապացոյց որ Յովսէփ Յովհաննէսեան կամ այլապէս Լեօն է. Լուսինեան, բաղդախընդիրն, իւր խարդախութեանց ամենափայլուն ժա-

¹ Յես Almanach Goeta 1887: Lusignan.

մանակին, քանի մը անգամ դիմուճներ ըրաւ, նոյն Ալմանային որ իւր անունն եւս հրատարակէ, իբրեւ Թագաւորական իշխան Վիպրոսի, Երուսաղէմի, Հայաստանի եւն, եւ մեծ գումարներ ալ խոստացաւ խմբագրատան, սակայն անկարելի եղաւ. խմբագրութիւնն խուլ մնաց “Իշխանին” ձայնին, առանց նոյն իսկ անոր պատասխանել զիջանելու, վասն զինս պէտք եղած փաստերն չունէր իւր էութիւնն ապացուցանելու:

Լաւոսի Բաւարան. Համայնագիրական ժո՛ք Բաւարան. —

Ամէն մարդ գիտէ թէ Ֆրանսական մատենագրութեան պս դարու ամենամեծ շէնքն եղած է XIX^ր դարու ընդհանրական Մե՛ծ Բաւարանն, հսկայ գործ Պետրոս Լաուուս, Գաղղիայի հռչակաւոր եւ անմահ գիտնականին: Այս ընդարձակ երկն որ տասն եւ եօթը մեծադիր հատորներէ կը բաղկանայ իւր մէջն կը բովանդակէ ամէն տեսակ գիտութիւններ եւ քանի մը հարիւր հատորներու նիւթ կը ներկայացնէ: Սոյն համայնագիտական բառարանն որ ամբողջ Գաղղիոյ եւ օտար երկիրներու գիտնականներուն եւ բանասէրներուն քով սիրալիր ընդունելութիւն գտած եւ տարածուած է, եւ որուն ազդեցութիւնն իբրեւ գիտութեանց աղբիւր, որոշողական է, իւր Յաւելուածոց Բ. հատորին մէջ¹ կ'ընդունի զխորէն եւ Գուրտոն Լուսինեան, իբրեւ յաջորդք Վիպրոսի Լուսինեանց կրտսեր Ճիւղին:

Մե՛ծ Անփոփոխի կամ Համայնագիրական Մե՛ծ Բաւարանին² — որ մի քանի տարիներէ ի վեր կը հրատարակուի եւ դեռ հազիւ 5—6 տարիէն կը վերջանայ — մէջ եւս երկար յօդուած-

¹ 8^ե Cd. Diet. Univers. du XIX. S. P. Larousse. Deuxième Supl.: Lusignan.

² 8^ե Cd. Encyclopedie: Lusignan եւ Calfa բաւերն:

ներ կան Լուսինեան եւ Գալֆո մառերուն վրայ. որոց նոյնութիւնն կ'ընդունի յօդուածագիրն որ Գաղղիոյ ամենամեծ գիտնականներէն մին՝ Պ. Օփփերտ (J. Oppert) է, ուսուցչապետ եգիպտախօսութեան Գաղղիոյ Վարժարանին եւ անգամ Ֆրանսական կաճառին: Աւելորդ է այս մեծահամբաւ գիտնականին վրայ խօսք աւելցնել անոր վկայութեան կարեւորութիւնն իմացնելու համար. անոր մեծ գիտնականի համբաւն ամէն կողմ տարածուած է եւ անոր երկու տող գրութիւնն այնքան ազդեցութիւն եւ կարեւորութիւն ունի որքան չեն կարող ունենալ միջակ գրչէ մը ելած հնախօսական քանի մը հատորներ: Արդ՝ եթէ այս մեծ գիտնականն եւս կ'ընդունի Լուսինեանց արդի ներկայացուցիչներն եւ անոնց վրայով կրնա՞ր Անտիօքիէն մէջ յօդուածներ կը գրէ, մեղք այլ եւս ըսելիք չենք կրնար ունենալ:

Ուրիշ Բարարաններ. — Քանի որ բառարաններու վրայ կը խօսինք յիշենք նաեւ ուրիշ քանի մը հատ ալ, որոնք եթէ Մեծ Լառուսի եւ Մեծ Անսիքլոփէտիի չափ վճռական, չեն գէթ մեծ ազդեցութիւն ունին գրական, պատմական եւ գիտական խնդիրներու մէջ:

Ասոնց մէջ յիշելու եւ առաջին տեղն տալու ենք Վափօյէ¹ Երազմանեան մառարանին, որուն մէջ բաւական երկար յօդուած մը կայ կիպրոսի Լուսինեանց կրտսեր ճիւղին արդի ներկայացուցիչներուն վրայ:

Յիշենք նաեւ Լէրմինայի² եւ Լիւիլիէի³ մառարաններն, որոց վերջինն տպագրուած է Պարիզի մեծ գրապաշտօնարանէն:

¹ Տես Vapereau: Lusignan.

² Տես Lermina: Lusignan.

³ Տես Lhuillier: Lusignan.

Արման Գոլէնի քով: Այս երկու գործերն ալ բաւական հետաքրքրական յօդուածներ կը յատկացընեն Խորէն եւ Գուհտոն Լուսինեան Իշխաններուն:

Լուսինեաններն ճանչցող Պետրոս-Ռէնէ. — Վերոյիշեալ փաստերէն յետոյ աւելորդ չենք համարիր աւելցնել որ Լուսինեանց այժմու ներկայացուցիչներն ճանչցուած են, իբրեւ Իշխան Լուսինեաններ Գաղղիայէն, Անգղիայէն, Սպանիայէն, Իտալիայէն, Գերմանիայէն, Աւստրիայէն, Ռուսաստանէն եւ նոյն իսկ Տաճկաստանէն, ինչպէս կը տեսնուի Գուհտոն Իշխանի որդւոյն Լեւոն-Պէյի Բ. Գոնէն — ուր քանի մը տարի պաշտօն վարեց — ստացած պաշտօնական թղթերէն, որոց ամէնուն մէջ նա կը յիշուի Իշխան Լուսինեան անունով: Լեւոն Մի-Ռէմոնիզը թանկի աստիճանին հասնելով հետեւեալ վկայականը ստացեր էր սուլդանէն, զոր գաղղիներէնի թարգմաններ է Պ. Գալփաքճեան՝ օգնական-ուսուցիչ Թուրքերէնի, Պարիզու Արեւելեան Լեզուաց Վարժարանին մէջ:

«Ազնուական եւ ականաւորն Լեւոն, Իշխան Լուսինեան, Բ. Գրան Օտար մամլոյ գրասենեկին անդամ, յոյժ արժանանալով Օսմ. կառավարութեան բարձր բարեսիրութեան, ըստ հրամանի եւ փառաւոր կամաց Ն. Կ. Վեհափառութեան սուլդանի, Մի-Ռէմոնիզը Սանկի աստիճանն տրուած է յիշեալ ազնուական անձին, իբրեւ շնորհք կայսերական:»

Խորէն Սրբազանի Օմանիի շքանշանին Դիմիտրի վրայ ալ գրուած է Լուսինեան արեւելահայոց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ .

Խորէն Արքեպիսկոպոս Լուսինեան:

Բանաստեղծ եկեղեցականը. — Խորէն գրել կը սկսի. — Լամարթինի դաշնակներն. — Լամարթինի նամակներն առ Խորէն. — Խորէնի Թէոդոսիա եւ իւր հրատարակութիւնը. — Ստուերը հայկականը. — Նար-Պէյի Վերջին գործերն. — Նար-Պէյի վերջին գրութիւնն. հիւանդին միմունջը. — Վիկտոր Հիւկոյի կարծիքը Խորէնի մասին: — Խորէն Նար-Պէյի մասն. — Նար-Պէյի գերեզմանը:

Բանաստեղծ եկեղեցականը. — Մենք արդէն առիթ ունեցանք Խորէն Արքեպիսկոպոսի հանրային կեանքն համառօտիւ պատմելու, որ բացի եկեղեցական պաշտօնէն կը բաղկանայ նաեւ քանի մը աշխարհային պատուիրակութիւններէ, ինչպէս՝ Սան-Ստէֆանօ երթալն եւ յետոյ Պեռլինի վեհաժողովին Հայոց ներկայացուցիչ լինելն:

Եթէ Խորէն Նար-Պէյ, քաղաքական ծառայութիւններ ալ մատուցած չլինէր, իւր գրական կեանքն կը բաւէր Հայոց ազգին երախտագիտութեան արժանի լինելու համար:

Խորէն՝ բանաստեղծ ծներ էր եւ բանաստեղծ ալ մեռաւ. իւր Երէբուռն եւ Տօղբուռն մէջ, յայտնի կ'երեւան անոր փափուկ սիրտն, հայրենասիրական եռանդն, փիլիսոփայական եւ ընկերաբանական տխուր խորհրդածութիւնները: Գրականութեան բոլոր ճիւղերն փորձեր է Խորէն Լուսինեան եւ կարելի է աւելցնել թէ ամէնուն մէջ ալ յաջողած է. սակայն իւր կատարելագոյն յաջողութիւնն գտեր է բանաստեղծութեան մէջ. վասն զի իւր հայերէնի եւ օտար հին ու նոր լեզուներու մեջ ունեցած հմտութիւնն, իւր բարձր հանճարն, պարգեւած են իրեն ճապուկ լեզու մը եւ բազմերանք ոճ մը. իւր բանաստեղծութեանց յանգերն իրենց ճոխութեամբ եւ բնականութեամբ կը փայլին:

Ափսոս որ պահասութիւն մ'ունեցեր է խորէն, այդ ալ այն է որ շատ քիչ բացառութեամբ, նա բոլոր իւր գործերն գրաբար գրեր է, որով իւր անմահ երկերն հայ ազգին գրեթէ ամբողջութեան անմատչելի մնացեր են: Խորէն իւր գրաբարասիրութիւնն, Վենետիկ՝ Մխիթարեանց քով ծծեր էր եւ աղէկ գործ մը գրելու ծուռ համոզումով իւր երկերն մեր նախնեաց լեզուով շարագրեր է:

Եթէ Սրբազանը աշխարհիկ լեզուով գրած լինէր, կարելի կը լինէր զինքն Ռաֆֆիներու, Պատկանեաններու, Աբովեաններու, Նալպանտեաններու, Գուրեաններու, Պարոնեաններու եւ Պէշիկթաշեաններու կարգն դասել եւ նոյն խոսք անոնցմէ շատերէն վեր, մինչ իւր լեզուին անհասկանալիութեամբ անոր տեղն որոշ է Քազարատունիներու, Հիւրմիւզներու եւ Ալիշաններու շարքին մէջ: Նար-Պէյ շատ քիչ անգամ արձակ կը գրէր, այլ միշտ աստուածոց լեզուովն. իւր գրած բոլոր արձակ գրութիւններն կրօնական վարդապետութեան վերաբերող գրքեր են, որոց գրական կամ մանկավարժական արժէքը գրեթէ ոչ ինչ է: Արձակ գրութեանց կարգին մէջ դնելու է նաեւ Աւֆրասիա անուն կատակերգութիւն մը:

Բանաստեղծ կղերականին գլխաւոր գրական արժանիքն կը տեսնուի դիւցազներգութեան եւ քնարերգութեան մէջ. երբ այն Հայրենիքի ցաւերն կ'երգէ կը զգաս թէ արցունքներն առատ առատ կը հոսեն իւր աչքերէն. գարնան գալուստն ողջունած ժամանակ կարծես թէ ժպիտ մը կայ իւր շրթանց վրայ. եւ երբ պատերազմի հրաւէր կը կարդայ՝ ոճը ոգեւորիչ է եւ կը կարծես տեսնել ձիերու տրոփելն, զէնքերու շառաշն, աղեղանց լարուիլն, նետերու

սլանալն: Պատերազմի պատրաստութիւն մը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ, բնութեան ձայներէն ներշնչուելով՝

Գափր անդ ի գրընդիւն,	Աղեղանց ճայթիւն,
Նըժուգից վընչիւն,	Նետից ճարճատիւն,
Որսորդաց գոչիւն,	Շըռինդ ընդբամբիւն,
Բարակաց հաչիւն,	Անդ յընդոստ թնթիւն,
Երէոց բաչիւն,	Յ'անտառ, ձոր թըմբիւն,
Զինուց շառաչիւն,	Գրղըրդին գանդիւն:

Խորէն գրէլ էլ «ի» — Որոշապէս չի գիտցուիր թէ Խորէն Լուսինեան երբ եւ քանի՞ տարեկան հասակին սկսաւ գրել. անտարակոյս դպրոցի սեղաններուն վըայ եղած ժամանակէն սկսած էր իւր փորձերն ընել, երբ դեռ Ղենետացւոց քով փոքր աշակերտ էր: Այն առաջին անգամ հրատարակ կ'ելլէ 1855 թուականին, յորում Պարիզ սկսաւ հրատարակուիլ Մասեաց Աղանէ անուն պատկերազարդ հանդէսն եւ որուն խմբագիրներն էին Գաբրիէլ Այվազովսկի, Ամբրոսիոս եւ Խորէն Գալֆայեան վարդապետներն: Այն ժամանակ Նար-Պէյ կը ստորագրէր՝ Խորէն վարդապետ Գալֆայեան եւ երբեմն ալ Խորխոռունի ծածկանունն: Մինչեւ 1862 թուականն շատ մը տաղեր հրատարակած է Մասեաց Աղանիին մէջ, որոց շատերն Քրանսերէնի ալ թարգմանուած են, վասն զի շատ կը հետաքրքրէր այն ժամանակի բաղմամբիւ գրասէր Քրանսացիներ: Խորէն ձայնագրութեան ալ մեծ հմտութիւն ունենալով իւր տաղերէն մի քանիին եղանակներ յորինած է:

Լամարիէնի դաշնակներն. — Նար-Պէյ 1859 ին, Պարիզի Արամեան տպարանէն ի լոյս ընծայեց, Լամարիէնի

Գաշնակներ (Harmonies) թարգմանութիւնն, չորս գիրք մէկ հատորի մէջ ամիոփուած: Ընդհանուր մատենագրութեան քիչ շատ ծանօթ ամէն բանասիրի յայտնի է թէ Լամարթին, իւր իմաստներու բարձրութեամբ, հաւատքի վսեմներշնչումով, ոճի պարզութեամբ եւ գեղեցկութեամբ, ըստ ոմանց՝ դարուս ամենամեծ բանաստեղծն եղած է: Նարպէյ մեծ ծառայութիւն մը մատուցեր է ուրեմն հայ ազգին զայն թարգմանելով. միայն ցաւալի է որ լեզուն դրաբար լինելով, ազգին մեծամասնութեան անհասկանալի է: Գաշնակներու թարգմանութիւնն ութածալ մեծութեամբ, 400 էջերէ բաղկացած հատոր մ'է, չորս գրքի բաժնուած. Ա. գիրքը կը պարունակէ, 12 քերթուած, Բը, 20. Գը, 14. եւ Գը, 19: Հրատարակութիւնը ձօնուած է Գէորգ Գալֆայեանի՝ հայր թարգմանչին: Իբրեւ նմոյշ Սրբազանին գրաբար բանաստեղծութեանց, այստեղ կ'արտագրենք առ իւր հայրն ուղղած ձօնն, որ ամենակատարեալներէն մին է

Հայր գողգոշիւն աջդ ի մատաղ յիմ ի գլուխ,
 Զերդ Իսահակ մինչ կարդացեր զօրհնից ուխ,
 Գիրկս ինձ ածեալ. «Որդեանկ իմ երթ», ասացեր,
 «Երթ, մի ի հօր քում արասուս խնայեր:
 «Ասուած հօր քոյ լիցի Ասուած քո եւ ուխտ,
 «Հրեշտակաց Տուբեայ կալցի զձեռացդ, հէգ պանդուխտ,
 Ընթա՛ եւ քաղցր եւս քեզ լիցի յաղթանակ
 Գիտե՛լ զի այն լոկ մեղմէ զցաւս իմ, որդեանկ:
 «Երթ, մի դառնալ քոյց յետ երկեակ եօթն ամաց,
 Թէ զերդ Յակոբ ճգնել կայցէ փարձանաց.
 Երանունսդ ըզտարդենիս թէ տեսից,

Երկնի տուեալ փառս եւ զբիւ փակեցիցի:»,
 Եւ մեկնեցայ — Եւ զօրութիւն իմ եւ կար,
 Ի դժնդակ կացին յաղէտս անվլթար,
 Քան զԻսրայէլ տագնապեցայ ես յուղեող
 Եւ քան զիս դառն ոք նժդեհ էլաց ոչ
 Այլ վերառեալ մինչ հուսկ զցուպ եւ սօլեր
 Յաղթող ի դարձ պատրաստէի ի յարկ մեր,
 Դու խոնջ յանձուկդ, Հայր, եւ սքօղեալ դու գլուխ
 Թուեար ի ծոց Ի ին հանգչել յայն կանուխ:
 Հէգ եւ թշուառ որդի թշուառ միոյ հօր . . .
 Հիմ չտուաւ ինձ տեսանել գէթ մի օր
 Յաչաց քոց ցօղ թանալ զպսակս ում մնացիր,
 Եւ զօր արդ, ո՛հ, բերեմ շիրմիդ արգադիր :

Այս հայերէն ոտանաւորին կը յաջորդէ, Ֆրանսերէն
 ձօն մը առ Լամարթին, ուր գաղափարներու պեղեցկութեան
 հետ կը տեսնուի Նար-Պէյի Ֆրանսերէն լեզուի մէջ ունե-
 ցած հմտութիւնն: Միայն վերջին հատուածն առաջ բերենք՝

Ne me demandez pas si je tiens une épée,
 On brise en un combat l'arme la mieux trempée,
 Puis comme a dit Jesus: „qui frappe par le fer
 Périra par le fer!“ — Or, demain comme hier;
 Je combatterai sans crainte avec la certitude
 Que le triomphe est bien lorsque la lutte est rude!
 Mes armes, Lamartine, elles sont dans ma foi,
 Dans ma tête et mon coeur où vous regnez en roi!

Car vous avez daignant m'accueillir comme un père,
 Econter les accents de ma voix étrangère
 Dans ma chère Arménie entrez en conquérant!
 Elle a besoin d'aimer celui qu'elle sait grand
 Que je sois votre guide! Et comme aux temps antiques,
 L'Eden répétera de sublimes cantiques.

Paris le 30 Mai 1859.

Լատերիկի նամակերն առ խորհն. — Նար-Պէյ՝ Լա-
 մարթինի հետ յարաբերութեան մէջ էր 1850 էն ի վեր,
 ուստի կարողացաւ Գաշնակներու մութ տեղերն նոյն իսկ
 հեղինակին բացատրութիւններով լուսաբանել: Գաշնակ-
 ներու սկիզբն կը գտնուին երկու նամակներ զորս հռչա-
 կաւոր Փրանսացի բանաստեղծն գրեր է հայ բանաստեղծին.
 ահաւասիկ այդ նամակներն՝

„Je suis fier d'avoir servi de texte à vos tra-
 ductions de français en Arménien, et heureux
 d'avoir ainsi mon nom présenté à vos compa-
 triotes.

Mes relations fréquentes avec l'Orient m'ont
 inspiré un grand respect pour la nation Arménienne,
 et sur tout pour la religion, la probité et la poésie
 de ces populations plus rapprochées que nous du
 berceau et des lumières du monde primitif.

Je vois par vos études à Paris, que votre
 famille nationale ne dégénère pas de ses ancêtres,
 et je me félicite, Monsieur, de connaître en vous
 l'espérance de l'Arménie future.

Recevez, Monsieur, l'assurance de ma haute et affectueuse considération."

Paris le 25 avril 1859.

Al. de Lamartine.

Թարգմանութիւնը՝

«Ձեր ֆրանսերէնէ Հայերէն թարգմանութեանց իբր բնագիր ծառայելու համար կը հպարտանամ, եւ երջանիկ եմ որ իմ անունս այս կերպով ձեր հայրենակիցներուն կը ներկայացնէք:

Արեւելքի հետ ունեցած յաճախակի յարաբերութիւններս, հայ ազգին նկատմամբ խորին յարգանք մը ներշնչած են ինձ, յարգանք մը մանաւանդ դէպի կրօնքն, առաքինութիւնն եւ բանաստեղծութիւնն այն ազգին որ մեզմէ աւելի մօտ է նախնական աշխարհի օրօրոցին եւ լուսաւորութեան:

Պարիզի մէջ ձեր կատարած ուսումնասիրութիւններէն կը տեսնեմ որ ձեր ազգն իւր նախնիքներէն վար մնացած չունի, եւ ուրախ եմ ի Ձեզ ողջունել, Տէր, ապագայ Հայաստանի ակնկալութիւնն:

Հաճեցէք ընդունիլ խորին եւ սիրազեղ մեծարանացս հաւաստիքն:»

Միւս նամակն հետեւեալն է՝

Monsieur,

„Je ne sais pas votre langue, mais je sais votre talent par ceux de vos compatriotes qui lisent vos vers et les miens. Je sais aussi l'intelligence et le zèle admirable que vous avez appliqués à ce

labeur ingrat d'une traduction, des sens sur lesquels vous avez si souvent et si scrupuleusement consulté l'auteur original.

Votre beau travail emporte donc avec lui tous mes vœux et toute mon approbation dans votre cher pays.

Pendant mes voyages en Orient, j'ai été reçu par les Arméniens comme un hôte et comme un frère. Vous allez populariser aujourd'hui parmi eux mon nom et ma poésie, qui n'avaient pas de titre à une gloire si lointaine.

Une traduction de vous est un écho qui porte la voix jusqu'à l'Ararat. Puisse la vôtre porter aussi jusqu'à l'immortalité!⁴

Al. de Lamartine.

Թարգմանութիւն.

«Տէր, Ձեր լեզուին հմուտ չեմ, բայց ձեր հանձարն իմացած եմ ձեր այն հայրենակիցներէն, որոնք թէ ձեր եւ թէ իմ քերթուածներս կը կարդան: Գիտեմ նաեւ թէ որչափ խելք եւ որչափ եռանդ մաշեցուցիք թարգմանութեան մը այդ ապաշնորհ աշխատութեան, որու իմաստներու մասին այնքան անգամներ խղճմտօրէն խորհրդակցեցաք գործին հեղինակին հետ:

Ձեր այդ գեղեցիկ աշխատութիւնն իրեն հետ ձեր սիրեցեալ հայրենիքն թող տանի ուրեմն եմ սրտիս իղձերն եւ ջերմ գնահատումս:

Արեւելքի մէջ ճամբորդութեան միջոցիս, Հայերն պատուասիրեցին զես իբր հիւր եւ իբր եղբայր: Այսօր

Բ․ը, Գ․ը, Դ․ը եւ Ե․ը կ'անցնին Անյուշ բերդին մէջ ի խուժաստան:

Ողբերգութեան հրապարակ ելլելէն հազիւ մի տարի յետոյ խորէն՝ դարձեալ ի Թէոդոսիա՝ հրատարակեց, 1862ին, Յանգոստան անուամբ բողոքովին եզական գործ մը: Այս Յանգոստան կամ Բաղիբէրտ յանգոստան կոչուած գործն 312 էջերէ բաղկացած գիրք մ'է, ուր — գրէն սկսեալ մինչեւ օ ամէն կարգի վերջաւորութիւններու կամ յանգերու ճոխ ցուցակն կամ բառարանն զետեղուած է:

Յանգոստանէն յետոյ, Նար-Պէյ, գրեթէ 6 տարի շարունակ բան հրատարակեց եւ միայն 1868ին բանաստեղծութեանց հաւաքածոյ մը՝ Քնար Պանդուխտի, ի լոյս ընծայեց: Ամբողջ գիրքը կը բաղկանայ 448 միջակ էջերէ. այս գրքին մէջ գտնուող տաղերէն շատերն արդէն ժամանակաւ Մանուկ Ալեքանի մէջ հրատարակուած էին. անոնք ընդհանրապէս դիւցազներգական լինելով հայրենիքի անցեալ փառքին եւ այժմու տխուր կացութեան մէկ զուգակշիռն կը ներկայացնեն եւ բաղդատաբար աւելի իսկատիպ են: Գալով այն բանաստեղծութիւններուն որոնք քնարերգական ճիւղին կը վերաբերին, ներշնչուած լինել կը թուին Լամարթինի Գաշնակներէն: Իբրեւ ապացոյց այս նմանողութեան առաջ բերենք, Քնար Պանդուխտի «Թոճունի», տաղէն քանի մը տողեր՝

.....

Նիրհելոյն ի քուն,
Տէր, տաս արթնութիւն,
Ականն Արեւու
Չշող լուսատու,

Գետոց տուր հոսանս,
Ծովուն զբօսանս,
Յառագաստն հողմիկ
Եւ ցանցին որսիկ:

Եւ ընդ ամէն բիր
Հար զնորուն տիպ.
Տուր հանուրց հագագ,	Ծառոյն տուր սաղալ թ
Բարբառ ներդաշնակ.	Եւ բուրումն ի վարդ,
Զանգակին զգանգ	Թոյր ի մանուշակ,
Յանցաւս արձագանգ,	Եւ ջուր անուշակ,
Ոստոց շշշին,	Յորենոյն զքիստ
Եւ հողմոց հնչին.	Եւ բլրոց զնիստ. կեն:

Քնարի տաղերէն մի քանին, որքան ալ դժուար հասկանալի, կատարելապէս ժողովրդականացած են, որովհետեւ կ'երգուին նոյն խոսքով Նար-Պէյի յօրինած եղանակներով: Այս վերջնոց ամենասիրուններէն մին է՝ «Պարբերական Երգն».

Որդիք Հայկայ, որդիք փառաց,
 Զարթիք... կոչէ զձեզ Աստուած,
 Տեսէք Մասեաց ի գլուխ ազատ,
 Զբաղդ Հայոց նորահրատ.
 Աչք ձեր ի դոյն լուսասցին բոց,
 Սիրտք վառեսցին սիրտք Հայոց.
 Եւ միսեսցին բազուկք կուռ
 Քան գեղարդունք բոց ի հուր.

Հիանալի է նաև «Տէր Կեց՛ զՀայաստան» անուն բանաստեղծութիւնն, որ թրթռուն եւ մեղամաղձիկ եղանակով մը կ'երգուի: Այդ հռչակաւոր աղօթքին վրայ գաղափար մը տալու համար արտադրենք առաջին եւ վերջին տուներն.

Տէր, կեցո՛ղ Հայաստան
 Լուր զորդւոցն առ քեզ աղերս.
 Տէր, կեցո՛ղ Հայաստան
 Յարո՛ղնա նոր յիւրն աւերս:

Յերբ Աստուած հօր, Աստուած Գրիգորի,
 Աստուած զոր կարգամք ի խորոց սրտի
 Թողուցուս զի զմեր հայրենիս թշուառ
 Սուր, հեռ եւ հերձուածք աննուցան յաւար:

.....

Տէր, կեցո՛ղ Հայաստան
 Լուր զորդւոցն առ քեզ աղերս.
 Տէր, կեցո՛ղ Հայաստան,
 Յարո՛ղնա նոր յիւրն աւերս:

Ո՛հ, շատ իսկ աղէտք մանրացան ի մեզ
 Շատ իսկ մահ ի մեզ հաշուէ ողջակէզ...
 Տէր կենաց, յերկիր մեր անբաւ տապան՝
 Արկ զշունչդ եւ կեանս առցէ Հայաստան:

Զգացումներու գեղեցկութեան եւ փափկութեան կողմանէ
 « Հայկուն իօր օրօրն » շատ սիրուն է.

.....

Թէ շրթունք քո թերթք վարդից քաղցրաշունչ՝
 Նախկին արձակեալ, որդեակ իմ, մրմունջ՝
 Ոչ զհետ անուան երկրի եւ երկնից հօր
 ԶՀայաստանի հրնչէ՛ զմօր քոյգ մօր

Իմ սիրուն մանկիկ,

Ո՛վ մօրդ հրեշտակիկ:

Թէ սիրտ քո զեփիւռ՝ որ ննչէ խաղաղ՝
 Զարթուցեալ երբեմն յաշուածից ի խաղ,
 Յայլ բարսխէ սէր, ո՛չ Հայաստանեայց,
 'Լ ոչ վազէ ընդոստ յանուն Հայրենեաց.

Իմ սիրուն մանկիկ եւն:

Թէ դասաք քո փափկիկ եւ ողորկ ծղիկք՝
 Կան անշարժ յորժամ կարդան Հայրենիք.
 Կամ զսուրբ պարտուցդ ըսպաս սիրալիբ
 Թշնամեաց նորա մատուցանեն ժիր.

Ով սիրուն մանկիկ եւն:

Ո՛հ, լաւ եւս զի քո եւ իմ բիբք փակին՝
 Զի մեր այն աւուրք հասցին խաւարին,
 Լաւ եւս զի մի այդ շրթունք անարժան
 Մի բնաւ ուսցին զանուն մայրական.

Իմ սիրուն մանկիկ եւն:

Լաւ եւս զի այժմէն սիրտ այդ ապերախտ
 Թալկասցի զերդ վարդ որդնաքանց ի դրախտ,
 Եւ բեկտին բազկիկքդ այդ անփառունակ՝
 Որ արդ զուլամբ մարդ պատին ի մանեակ

Իմ սիրուն մանկիկ եւն:

Եւ այս սիրտ որ կեանս ետ՝ եւ ուր զգլուխ
 Արդ դնես սիրոյն ըմպել զանուշ ուխ,
 Լաւ եւս զի աստէն սառնուցու յանկարծ՝
 Քան ջեռուցանել զիժ մի հայրենեաց.

Իմ սիրուն մանկիկ եւն:

Բայց քո զի՞ երկնից ամբոխի երաղ... ,
 Փախեալ քո ժպիտ... ո՛հ, յարտօսր իմ լնս...
 Ո՛չ, Միհրան մի եւս այլ այս բանք տըխուր.
 Ահա՛, լռէ մայրդ յայս անոյշ համբոյր.

Իմ սիրուն մանկիկ եւն:

.....

Բայց եւ հայրենեաց յաւելցիս դու փառս
 եւ ես հայկազանց օրհնեցայց ի մարս,
 'ւ ի քոյդ անուն՝ ոչ լերկ իմ սիրտ ի խինդ՝
 Այլ Հայոց ողջոյն տացին թինդ ի թինդ.

Իմ սիրուն մանկիկ եւն:

Եւ օտարք ուսցին զանունդ՝ ի քեզ պիշ
 եւ օտարուհիք՝ ի մայրդ մատնանիշ
 Հրժժեացեն. « Որդի սա զայս ծնանի.
 Երանի՛ հայկազն մօր, երանի՛.....»

Ով սիրուն մանկիկ
 Հայոց Հրեշտակիկ:

Քնարի գեղեցկագոյն կտորներէն մին է նաեւ «Մա-
 նուշա՛ն», որ կարծես թէ գորովի եւ փափկութեան բուր-
 մունք մ'է: Ահա, անկէ եւս մի քանի տուն՝

Սիրուն մանուշակ,
 Հոտ քո անոյշ, եհաս ծանօթ ինձ քո հոտ,
 Զերդ ոք ում սիրտ մընայ յանձուկ ի կարօտ.
 Բայց զի՞ չքնաղ քո դիմակ
 Քողածածուկ թաքչի ի ծերպ եւ յեմակ:

.

 Պարկեշտ մանուշակ,
 Դու թէեւ ընդ հոյլս գայիր ծաղկանց գեղաթոյր՝
 Ոյց կարապետ եւ անդրանիկ ես դու քոյր,
 Բայց գոյիր ցանգ անուշակ
 Ցանգ սրտառուչ իմն էր անուանդ յիշատակ:
 Զի յայդ գողտր իմոյն
 Ամօթագեղ փայլէ կնիք կուսական,
 եւ հեշտասփիւռ քո շունչ՝ նախկին շունչ գարնան,
 Նախկին այն իղձ է հոգւոյն՝
 Յանմեղութեան որ գրգի սիւք հեշտագոյն:

.

 Թէ՛ մահագուշակ
 Զքեզ յարփւոյն գըտից ի ճեմն յանդաստան,
 Հանգոյն աւուրցս իմ գեղազուարճ մանկութեան,
 Ո՛հ, այն աւուրցս մանուշակ՝
 Որ վաղ սրացան զերգ քո կեանք, ո՛վ մանուշակ:

Աստուածածնայ ուղղեալ տաղ մ'ալ կայ քնարին
 մէջ "Ա-Մ-Ի-ժ", վերնագրով, ուր լեզուի եւ յանգերու
 անսպառ ճոխութիւն մը կը տիրէ:

Նոյն գործին մէջ կը գտնուին նաեւ դիւցազնա-կա-
 տակերգական տաղեր. օրինակ. կատուի մը մահուան վրայ
 Նար-Պէյ հարի-բ ինսուան եւ ուր տողերէ բաղկացած ոտա-

նաև որ մը գրած է: Հետաքրքրութեան համար քանի մը
տող հոս կը դնենք՝

Զիւրդ, ո՞չ եւս է քնքուշ....	Եւ ոչ յայչափ իղձ սրտից
Ո՞չ եւս կատուն մեր անուշ...	Ոչ յարտասուլացին թախիծ,
Մեռաւ փափկիկն այն սիրուն	Ոչ ի վայրից սրբութիւն
Խինդ եւ գորով մեր պարուն...:	Ընկրկեցաւ յողբողդիւն,
.....	Ոհ, զայսնախկին՝ քայլ ժպիրհ
.....	Եմոյծ անդ մահ մշտանիրհ ...
.....	Եհաս... եհար, ճիչ եբարձ...
	Սրացաւ եւ շունչն... ահ ան-
	դարձ եւն:

“Քնար Պանդխտին, ի վրայ մեր համառօտ տեսութիւնն
չենք կրնար վերջացնել, առանց այստեղ առաջ բերելու
բանաստեղծին “Աշխարհագր” տաղին գոնէ վերջին մասն՝

.....

Անէծք ի գլուխդ, անէծք ի սիրտ
Անէծք յազգիդ դէմ՝ հեղեալ քիրտ,
Անէծք ի գործ ձեր եւ ի բան,
Յամսթ եւ ցաւ կեցջիք ծրփան.
Եւ վաղազրաւք յերկիր օտար
Տապանքդ ի փուշ ծածկեսցին չար...
Այս է բաժին այս է վերջացք,
Որոց չեցեն ճշմարիտ Հայք.
Այս է բաժին, ձեր, այս վերջացք
Անէծք որոց չէք ճշմարիտ Հայք
Անէծք ոյց չեն ճշմարիտ Հայք:

“Սրոտեր+ Հայկուն+” . — Այժմ կու գանք Նար-
Պէյի ամենագեղեցիկ գործերուն, որոց համար զայն մեր
անմահից կարգն կարելի է դասել: Ապահովապէս “Սրոտեր+
Հայկուն+” խորէնի գլուխ գործոցն կրնանք համարիլ, ոչ
միայն զգացումներու խորութեան եւ քանաստեղծական գե-
ղեցկութեանց, այլ նաեւ՝ համեմատաբար՝ աշխարհա-
բար լեզուին համար: Այս գործոյն մէջ կարծես թէ հե-
ղինակն աւելի գիտակից է իւր հանրային կոչումին վսեմու-
թեան եւ ըստ այնմ իւր երկասիրութիւնն ալ, աւելի իւր
նպատակին ծառայեցուցած է:

“Սրոտեր+ Հայկուն+” հաւաքածոյն բաղկացած է
184 էջերէ եւ կը բաժնուի երկու մասերու՝ վէպ+ եւ Եղբր+,
որոց առաջինն՝ անցելոյն եւ երկրորդն՝ ներկայիս նուիրեալ է:
Նար-Պէյի այս գործն շատ աւելի ընդարձակ պիտի լինէր,
եթէ դժբաղդաբար, ինչպէս ինքն հեղինակն ալ իւր առա-
ջաբանին մէջ կ'ըսէ, Բերայի մեծ հրդեհն անոր տասնա-
մեայ երկասիրութիւններն չայրէր: Իսկ այս հատորին մէջ
ամփոփուածներն, բաղդ ունեցան ազատելու, ոմանք ազգային
օրագրերու մէջ հրատարակուած լինելով, ոմանք ալ բա-
րեկամաց քով գտնուելու բարեգիպութեամբ:

“Սրոտեր+ Հայկուն+” հրատարակուած է ի Կ.Պոլիս
1874ին. վէպերն տասն եւ երեք տաղերէ իսկ Եղբրն տաս-
նեւեօթ տաղերէ կը բաղկանան: Տաղերն օգտակար լինելու
բուռն տենչով գրուած են. անոնց մէջ հեղինակն կ'ար-
տայայտէ այնպիսի ողջամիտ գաղափարներ, որոնք մեր
ազգային թերութիւններն մատնանիշ կ'ընեն եւ կամ
ուղղութիւն մը ցոյց կու տան մեր պարտականութիւններու
մասին:

Այդ տաղերն են որ իրենց հասկանալի ոճով, մեծ ապաւորութիւն թողեր են նոր սերունդին վրայ եւ անոնք են որ Նոր-Պէյի անունն սիրելի ըրեր են ազգին:

“Հայն՝ Աէպին մէջ հեղինակն “Աշտու-Նեան” վրայ հետեւեալ վսեմ՝ բանաստեղծութիւնն գրեր է՝

.....

Ազատութիւն եւ Հայն միմեանց են եղբայր,
Եւ զերկոսին իսկ մի եւ նոյն ծնաւ հայր.
Միոյն՝ տուաւ ժառանգութիւն զՀայաստան
Միւսոյն զաշխարհ ամենայն:

Միեւնոյն տաղին մէջ հեղինակն Հայոց արդի վիճակին վրայ, Հայկին հետեւեալ սրտաշարժ խօսքերն կ'ուղղէ՝

Ո՛վ հայրդ Հայոց, երբ յերկնակէտ քոց աստեղաց
Զյօնս շարժեալ լուսազգեաց,
Եւ սրտաթունդ ի վայր նայիս դու յայն երկիր
Զոր քո նետով փրկեցիր:

.....

“Ար-Գեղեցիկի դէմքի նկարագրութիւնը գրական թանկագին գոհար մ'է.

Հանց աղեղ լարած թուխ լայն լայն յօնքեր,
Ճակատուն հովտին կարծես ցանկ պատեր.
Ու գուռզ հոպոպիք ոլբելով սեւ սեւ՝
Կը ծրփան մարմար վըզին ծաղկաձեւ:
Իսկ երբ բոցափայլ աչվին եռանգնոտ

Վեր առած հայեր յարփին անաղօտ,
 կարծես գէ՛մ ընդգէ՛մ յերկիր եւ յերկի՛ն
 Զջգ մի արեւներ յիրար պշնուին:

Իսկ Արա-Գեղեցիկի կնոջ՝ Նուարդի դէմքի նկարա-
 գրութիւնը բողբոջվին սրտագրաւ է՝

Այն քաջին ուսոց կռթնած քնքուշ՝
 Կին մի տեսնուէր քան շուշանն անուշ.
 Ինչպէս ձեռնաթոյր հեզիկ աղանի,
 Թեւերն ամփոփած բոյնին քով թառի:
 Արշալոյսն երբ գայ այգուց ցօղազարդ՝
 Ոչ այնպէս փափկիկ ճակատն ունի վարդ,
 Ինչպէս նէրա սուրբ այտերուն վերան՝
 Բոսոր ու ճերմակ վարդեր կը ցլան:
 Կապոյտ աչուըններն՝ են ջինջ աւելի
 Քան թէ այն գորնան մաքուր դէմք երկնի,
 Ոչ չկայ քրքում մի այնպէս սիրուն՝
 Որ նորա յաղթէ ոսկի մազերուն:

.....

Պատմութիւնն մեզ կ'աւանդէ թէ Զարմայր, 10.000
 հայերով Տրովադայի պատերազմին մասնակցեցաւ եւ այն-
 տեղ ինկաւ մեռաւ. այս դէպքին ակնարկելով՝ օտար ծա-
 ուսյութեան մէջ գտնուողներուն սրտաշարժ բարոյական դաս
 մը կու տայ Նար-Պէյ հետեւեալ տողերով՝

.....

Օտար երկնից տակ նոքա քաջացան,
 Օտար երկնից տակ հայեցան ընկան,

Ու խեղճ Հայաստան տանն հազար որդւոց
 Եւ ոչ զոսկրներն ժողովեց ի ծոց:
 Իսկ օտարն՝ որոյ օգտին եւ յօճան
 Զէնք ու կեանք տուին այն բիւրք հայկական
 Օտարն, ո՛չ միայն չեղաւ շնորհակալ,
 Այլ եւ ոչ անուանքն է նոցին պահեալ:

.....
 Ո՛չ, զայն ոչ յիշեաց որ եւ կամ գիտցաւ,
 Եւ ոչ որ յանուն Զարմայրի լացաւ.
 Ո՛չ որ հայ վեհից ոսկերաց վրայ.
 Բուռ մը հող ցանեց՝ գթալով նոցա...:

Զարմայր իւր կնոջ՝ Շուշանի խոստացեր էր որ պատերազմի երթալէն տարի մը յետոյ կը վերադառնայ. երբ տարին լրացաւ եւ Տիկինն իւր ամուսնոյն մահուան բօթն լսեց, սրտին ցաւէն մեռաւ. այդ մահն Նար-Պէյ այսպէս կը նկարագրէ՝

Կարծես թէ շանթ զարկած սրտին, ինկաւ վայր,
 Վարդ շրթունքէն ելաւ միայն « Ա՛հ, Զարմայր... »
 Ընկաւ ինչպէս մի լրթագոյն մանուշակ՝
 Որ յարեւուն թռումի մարի բոց կրակ:

Այս վէպին մէջ Շուշան ծաղկի ստուգաբանութիւնն հիանալի է՝

Կ'ըսեն թէ Հայերն երբ երկրորդ օրին
 Եկան օր իրենց փնտուեն թագուհին,
 Հոն ուր փակեց աչք նազելին Շուշան

Գեղաշող միայն մի ծաղիկ գտան:
 Թագուհւոյն ձիւնի պէս դեմքին նման
 Ունէր նա սպիտակ շղարշ լուսերփեան,
 Եւ տերեւներուն անուշիկ բուրում
 Դշխոյին մաքրիկ սրտին էր բղխում:
 Իսկ ճակտին վերեւ մարգարտի ցօղեր՝
 Անշուշտ խեղճ հարսին վերջին արցունքն էր...
 Որով հեզափայլ ծաղիկն այն օրէն
 ԶԸՂՂՂՂ անուն առաւ դշխոյէն:
 Հայեր երբ ճերմակ զայն ծաղիկ տեսնէք,
 Չքնաղ թագուհին ձեր ի միտ բերէք.
 Ու գէթ ձեր աչքէն կաթիլ մ'ընդունին
 Զարմայր եւ նորա թշուառ ամուսին:

“Արտուր Բ.” Վէպին մէջ գիշերուան նկարագրու-
 թիւն մը կայ հիանալի ոճով՝

.....
 Զովուկ մի փչէր սիւք ծաւալ ծաւալ,
 Զառուակին սահէր ջուր թաւալ թաւալ,
 Տերեւն ու ծաղիկ սարսին հեզ ի հեզ,
 Կազդուրին ի ցօղ ահօսք սօթակէղ:

“Արտուր Բ. գրքիս, Եղերգներուն մէջ
 սրտի դպչող շատ հատուածներ կան: “Թղուհի Լայեր”
 երգն տխուր պատկեր մը կը ներկայացնէ մեր վիճակին եւ
 հոգեկան նկարագրին՝

.....
 Այսպէս են օտարք. — իսկ դուք աւելի՞
 Միթէ գուժ ունիք ազգիդ եղկելի.

Հայրենեաց ցաւոց ո՞չ դուք անտարբեր
Օտարի նման կը նայիք հայեր:

.....
Եսութիւն անգութ սրտերնիդ գրաւած
Ժանտ ագահութեամբ հարուստք կարկամած,
Այն ատեն միայն կ'իմացուի կեանք ձեր,
Երբ ձեր եղբօր դէմ վառվիք, ո՞վ Հայեր.
Ո՛հ, բայց ձեր այդ կեանք որ տայ մահ եղբօր՝
Նզովք եւ կեանքիդ բերէ ահաւոր
Ո՛ւր, ո՛ւր ազգութիւն այսպէս կ'երթայ ձեր՝
Թէ չէք միանար դուք, թշուա՛ռ Հայեր:

.....
Իսկ Նար-Պէյի «Հայ Ապրիլ», եւ «Հայ Մեռնիւն»,
բանաստեղծութիւններն Պատկանեանի «Արտիստ Արտիստանտ», ի
չափ ծանօթ են մանաւանդ տաճկահայոց մէջ, ուր գեղե-
ցիկ եղանակներով կ'երգուին: Ատոնցմէ ալ մի քանի տուն
կ'արտագրենք՝

Հ Ա Յ Ա Պ Ր Ի Ն Ք

Հայ ապրինք, եղբարք, մարդկութեան մէջը,
Հայ կնքեր է մեզ պատմութեան էջը,
Հայ անուամբ զմեզ կ'ողջունեն Երկինք. —
Եղբարք, Հայ ապրինք:

Հայ ապրինք, մեր Հայրն է այն դիւցազուն,
Որ զազատութիւն սորվեցուց մարդուն,
Ու մեզ վեհ անուն մը տուաւ բաժինք. —
Եղբարք, Հայ ապրինք:

.....
 Հայն ու մարդկութիւն՝ նոյն ունին օրրան
 Երկիր փրկութեան է մեր Հայաստան,
 Կրօնից նախկին սեղան է Մասիք. —

Եղբարք, Հայ ապրինք:

.....
 Մեր քաղցր Հայրենիք, մեր թագ, գաւազան՝
 Ամպեր են ծածկեր արեւի նման.
 Յուսացէք, արեւ կու տան մեզ երկինք.

Եղբարք, Հայ ապրինք:

.....
 Ո՛չ, ճակատագիր մեր չէ՛ միշտ տխուր՝
 Զթշուառութեան ուտել հացն ու ջուր.
 Նոր երջանկութեան ապագայ մ'ունինք...

Եղբարք, Հայ ապրինք:

.....
 Հայ ապրինք. — Օր մը յաղթական մահուն
 Պիտի բարձրանայ անմահ Հայութիւն...
 Ո՛հ, այն օր մեզի շուտ ծագէ, երկինք...

Եղբարք, Հայ ապրինք:

Հ Ա Յ Մ Ե Ռ Ն Ի Ն Ք

.....
 Բաղդը դարձեր է ձեզի դէմ թշնամի,
 Մի՛ վհատիք, ցուցուցէք սիրտ Հայեցի.
 2է՛ կարող բաղդ յաղթել ազգին այն քաջի
 Որ բաղդին դէմ կը կռուի:

Ձէք դուք որդիք այն դիւցազանց աննրման՝

Որ հայրենեաց ճենճերեցան ի սեղան . . .

Ձէք դուք որդիք այն մեծ Հայոց՝ որոց կեանք

Են մարդկութեան իսկ պարծանք:

.....

Ամենուդ սիրտն զգայ նոյն սէրն հայրենեաց,

Ամենուդ միտք թուչի յօգուտ համազգեաց.

Ու ձեր յետին եղբօր արցունք ու ցաւ միշտ

Ձգացէք ձեր իբրեւ վիշտ:

.....

Թող ամենքս ալ ընդունի նոյն գերեզման,

Վասն զի այն էր ամենուս ալ օրրան

Հայ ծնանք մենք, Հայ ապրինք, Հայ եւ մեռնինք,

Օ՛ն, Հայ մտնենք եւ յերկի՛նք:

Նաբ-Պէյէ Վերլէն Գոթթերն. — Ստուերը Հայկականքէն
յետոյ Խորէն Սրբազանն հրատարակած է նաեւ «Վարդէնի»
վերնագրով բանաստեղծութեանց հաւաքածոյ մը, որ գերա-
զանցապէս հովուերգական քերթուածներու ընտիր համա-
խըմբում մ'է: Պղտտոնական, Վերացական սէրն իւր բոլոր
պէսսպիսութիւններով երգուած է այն տեղ:

Նաբ-Պէյ գրած է նաեւ «Փռնջ Աբարտեան» անու-
նով ուրիշ հաւաքածոյ մը քերթուածներու, որ լոյս չէ
տեսած: Երբ իւր մահէն յետոյ իւր ճոխ գրադարանը մաս
առ մաս ծախուեցաւ, ձեռագիրներն չտեսնուեցան. երեւի
ուրիշներ իւրացուցած էին զայնս:

“Աւփրանի” անուն կատակերգութեան մէջ Նար-
Պէյ ձաղկած է նորասիրութեան ծայրայեղութիւններն. այս
թատրերգական գործն շատ աւելի յաջող է քան Արշակ Բ.
ողբերգութիւնն, որովհետեւ աւելի ճիշտ ըմբռնած է հե-
ղինակն, թատերական գրականութեան պահանջումներն, որ
իրական կեանքն բեմագրելուն մէջ կը կայանայ, այն ինչ-
պէս որ է:

Նար-Պէյ շատ մը օտար թատրերգութիւններ ալ
հայերէնի թարգմանած է. ինչպէս՝ Ալփիէրի Սոսոնը,
Ռասիւնի՝ Գոֆուէն, Գոռնէյլի՝ Պոփիտոն (որուն տեսա-
րաններն Հայաստանի մէջ են եւ դերակատարք հայ իշխան-
ներ), Վրլթէրի՝ Ջայրը, Անտուտի՝ Մարիսը, Շեքսպիրի՝
Թոմաս Կեսթըն եւ Շիլլէրի՝ Սթրոմբլն: Գոթաղբաբար այդ
թարգմանութիւններէն եւ ոչ մէկն հրատարակուած են
եւ հաւանական է թէ Բերայի հրդեհին զոհ են գնացեր:
Գրաբարեան եւ աշխարհաբարեան պայքարին ամենա-
տաք ժամանակն Նար-Պէյ հրատարակած է մաս առ
մաս Հոմերոսի Իլիականին աշխարհաբարն Մասիս Օրա-
թերթին մէջ:

Նար-Պէյի վերջին գրուածն. — Իւր կենաց վերջին
15 տարիներուն մէջ Նար-Պէյ գրական հրապարակին վրայ
գրեթէ կատարեալ լռութիւն կը պահէր. տարին մէկ երկու
անգամ հազիւ կը տեսնուէին իւր ստորագրութիւնն կրող
լրագրական յօդուածներ. բայց բնաւ հատոր մը չհրատա-
րակեց: Ինչ կ'ընէր այդ բեղմնաւոր անցեալ մ'ունեցող բա-
նաստեղծն: Խորհուրդ:

Նար-Պէյի ամենավերջին գործն ոտանաւոր մ'է,
զոր գրած է մահուանէն մի քանի շաբաթ առաջ:

Երբ Աշըգեան պատրիարքն իւր բարբարոսական հա-
րուածով շնորհազուրկ ըրեր էր տարաբաղդ արքեպիսկոպոսը,
երբ ամէն փառքէ ու պերճանքէ մերկացած Նար-Պէյն իւր
անչափ ծանօթներէն եւ բարեկամներէն լքուած, առանձինն
կ'ապրէր իւր քրոջ խոնարհ յարկին տակ, ցերեկն մինչեւ
երեկոյ եւ գիշերը մինչեւ առաւօտ լրտեսներով շրջապա-
տուած, այդ տագնապի օրերուն մէջ էր որ Յակոբ Գուրգէն
իրեն դիմելով խնդրեց քերթուած մը խմբագրել՝ իւր հրա-
տարակելիք. «Պարկէր աշխարհի գրականութեան» անուն գործին
Բ հատորն զարդարելու համար: Նար-Պէյի համար մխի-
թարական էր այդ դիմումը. ըսել էր թէ տակաւին ինք
մոռցուած չէր, տակաւին կը հետաքրքրուէին իրմով: Եւ
իւր անկեալ եւ գերազանցապէս տխուր, ջախջախուած կա-
ցութեան ուղղակի ազդեցութեան տակ, մահաբոյր, տխուր
շեշտերով, ու մութ շատ մութ գոյներով, քերթուած մը
գրեց, որ ինքնին անհուն համակրութիւն ապահովեց տա-
րաբաղդ բանաստեղծին: Այդ քերթուածին խորագիրն
է. «Հիւանդին միտմանը»:

Կարծես թէ Միլվուայի մը վրձինէն ելած լինէր
այդ կատարեալ գլուխ-գործոցը: Բայց Նար-Պէյ Միլվուայի
ներշնչման պէտք իսկ չունէր եւ մեք հաւատացած ենք որ
աւելի իւր դառն կացութիւնը իրեն ներշնչեց այն հիանալի
քերթուածն որ ահաւասիկ:

ՀԻՒԱՆԳԻՒՆ ՄՐՄՈՒՆՋԸ ԱՌ ԹՌՉՆԻԿՆ

1.

Գարնանային սիւք ցողաթեւ
 Ահա վերջին տուաւ բարեւ,
 Զերոտ աւուրց հասաւ խորշակ,
 Թառամեցոյց խեղճ մանուշակ,
 Վարդ եւ շուշանն լուսաթոյր
 Ահա զանուշ կորուսին բոյր,
 Եւ իմ աչքեր արտասուագին
 Հետզհետէ կը նուազին . . . :
 Թռչնիկ իմ սիրուն,
 Մօտեցաւ աշուն,
 Երբ հասնի ձմեռ,
 Ողջ գտնեն զիս դեռ :

2.

Ո՛հ, ա՛յ չունի սիրաս ո՛չ մի յոյս,
 Մարի՛ ճրագ թշուառ հոգւոյս,
 Եւ տերեւոց մէն մի՛ թօթափ
 Կարծեմ աւուրց իմ պակսի չափ.
 Իմ կարճ կենաց մէն մի վայրկեան
 Քայլ մ'ալ վարէ զիս ի տապան . . .
 Կ'ըղձամ նորէն տեսնել զԱպրիլ . . . :
 Բայց ո՛հ, կ'ուզեմ ես դեռ ապրիլ,
 Թռչնիկ իմ սիրուն,
 Մօտեցաւ աշուն,
 Երբ հասնի ձմեռ,
 Ողջ գտնեն զիս դեռ :

3.

Երբ նորաբոյս գարուն զուարթ
 Գայ ի ճակատ պսակազարդ,
 Պիտի կրկնես դու հրճուագին
 Ըղճըռուողինքս զառաջին.
 Պիտի տեսնես բլուրն ու անտառ
 Եւ ոստոստես ծառէ ի ծառ.
 Բայց ես տի՛նչ տեսնեմ, աւաղ,
 Ո՛չ վարդ, առուակ եւ ո՛չ քո խաղ...:
 Թռչնիկ իմ սիրուն,
 Մօտեցաւ աշուն.
 Երբ հասնի ձմեռ,
 Ողջ գտնե՞ն զիս դեռ:

4.

Սիրուն թռչնիկ, քիչ օրէն, ա՛հ,
 Յիմ սիրելեաց կը բաժնէ մահ...
 Վերջին անգամ քո դայլայլիկ
 Ես կը լսեմ մելամաղձիկ...
 Գուցէ քնած հողոյս վերեւ
 Ուրուր՝ ւ ագռաւ սաւառնեն թեւ.
 Լսուին բուին գուցէ եղերք,
 Այլ սրտառուչ, ա՛հ, ո՛չ քո երգ...:
 Թռչնիկ իմ սիրուն
 Երբ գաս ի գարուն
 Մարդիկ զիս մոռնան...
 Յիշէ՛ զիմ տապան:

Եւ երբ ձմեռն հասաւ, Թռչնիկն զինքը ողջ չգտաւ...
Տէգ բանաստեղծը եւ մարդիկ շատ շուտ մոռցան զինքը:

Վիկտոր - Հի-կոյի Կոնֆրէր Ժաֆն. — Միայն
հայերը չեն գնահատած Խորէն Նար-Պէյի բանաստեղ-
ծական տաղանդը. անմահ Վիկտոր-Հիւկոն հետեւեալ
կերպով կը նուիրագործէ մեր անմահ բանաստեղծին յի-
շատակը. «Իմ ազնիւ պաշտօնակիցս (Confrère) մենք երկու
բանաստեղծներ ենք... եւ մեր երկու ձեռքերն կրնան
զերար սեղմել: Չեր նամակը զիս կը զգածեցնէ, ձեր եղբայր-
ու թիւնը իմինս կ'արթնցնէ եւ ես ձննէ շնորհակալ եմ:»

«Ինչ որ դուք ինձ կը հարցնէք Հայաստանի մասին,
դուք ինձմէ լաւ գիտէք. բայց ես երջանիկ կը զգամ ինք-
զինքս զայն հաստատելով: Այն ազգերն որ անցեալին կը
նային, պէտք է որ անհետանան:»

«Դէպի ապագան դարձող ազգերը պէտք է որ
ապրին: Հայաստանը թող քեզ հետեւի եւ նա քաղա-
քակրթութեան շաւղին մէջ կը լինի:»

«Գիտեմ ձեր իմացականութեան բարձրութիւնը:
Չեր Բաղդին մեծութիւնը ձեր Խելքին մեծութեան հետ կը
չափեմ: Դուք նախկին ցեղերու արիւնը եւ նոր ցեղերու
միտքն ունիք:»

Ֆրանսական կաճառին հռչակաւոր անդամներէն մին
Պ. Եղուարդ Տիւլոնիէ որ ամենուն ծանօթ է իբրեւ
հայագէտ՝ Խորէն Նար-Պէյի համար կըսէր թէ՛ «Նա Հայոց
Լուսաւորիչն է:»

Ֆրանսացի բանաստեղծ մը՝ Պ. Կրէսէ հետեւեալ
կերպով կը նկարագրէ Սրբազանը՝

.....
 Frère du prince Guy, l'archevêque Khorène
 Inspire le respect. Il a de Bossuet
 L'éloquence sacrée, et sait, nouveau Mécène,
 Encourager les arts dont il est le reflet.

Diplomate érudit, conciliant et sage,
 Sur la brèche debout au moment opportun,
 Il a, dant tous pays, montré sur son passage,
 Le talent et l'esprit d'un sublime tribun.
 D'abord en Bulgarie, ensuite en Roumanie,
 En Russie et naguère au Congrès de Berlin,
 Il défendit le droit de sa chère Arménie
 Et du succès toujours aplanit le chemin.

Durant son court séjour dans notre belle France,
 Poète gracieux, plein de verve et d'humour,
 De Lamartine il sut gagner la confiance
 Et répandre en son coeur un éternel amour.
 Présageant sa grandeur, l'auteur des *Harmonies*
 L'appelait son enfant. Lisant dans l'avenir,
 Il le voyait briller parmi ces grands génies
 Dont l'histoire a des noms, gardé le souvenir.

De ses vertus partout on peut suivre les traces;
 Hugo qui respectait sa robe et son blason,
 Lui disait: „Vous avez le sang des vieilles races;
 Des nouvelles l'esprit.⁴ Le maître avait raison.
 Ministre du Seigneur, il prêche la concorde;

Apôtre du malheur, il defend l'opprimé
 Qui trouvera toujours aide et miséricorde
 En frappant au logis de Jean le bien-aimé.

Խորէն Նար-Պէյի Ժան. — Խորէն Նար-Պէյ սուլ-դանէն ալ գնահատուեցաւ եւ Օսմանիէի շքանշանին արժանացաւ, որուն մէջ կ'ըսուի թէ. «Խորէն Լուսինեան արքեպիսկոպոսն յամենայն կէտս, իւր բարձր յատկութեանց համար, մեր կայսերական շնորհին արժանանալով, եւն. Օսմանիէի երկրորդ աստիճան շքանշանն իրեն տրուեցաւ, 20 ռապիիւլ էվլէլ 1306 (13 նոյեմբեր 1888)»: Այս բացառիկ շնորհն հրատարակուեցաւ ժամանակին օտար՝ եւ թուրք կայսրութեան՝ բոլոր թերթերուն մէջ:

Սրբազանը 1882ին իւր բոլոր ջանքերն ի գործ դրաւ Սոյ կաթողիկոսութիւնն եւ Կ.Պոլսոյ Պատրիարքութիւնն հաշտեցնելու եւ հասկացողութեան մը յանգեցնելու համար. վերջապէս յաջողեցաւ իւր նպատակն գլուխ հանելու: Կ'ըսուի թէ երբ Ներսէս Վարժապետեան իւր վատառողջութեան համար կ'ուզէր Պատրիարքական գահէն հեռանալ, Սուլդան Համիտ փափաքելով որ Խորէն Նար-Պէյը Պատրիարք ընտրուի Մաւրօեէնի Փաշան անոր ղրկեց:

Սակայն բարձրագոյն դրան կառավարութիւնը եւ Սրբազանին թշնամիներն իրեն շներեցին Սան-Սթէֆանօյի 16^ր եւ Պերլինի 61^ր յօդուածներն ի նպաստ հայ գաւառներու մէջ բարեփոխութիւն մտցնելու. ասոր համար 1891ին իբրեւ հայրենեաց թշնամի ամբաստանուելով արտորի դատապարտուեցաւ: Մամուլը այս առթիւ ձայն բարձրացուց եւ պէտք եղածին պէս բողոքեց այդ մեծ անար-

դարութիւն դէմ: Յետոյ Սրբազանը անմեզ դատուելով 1892 փետրուար 18ին ազատ արձակուեցաւ. սակայն գաղտնի թշնամութիւնք չդադրեցան եւ եպիսկոպոսն լրտեսներու վոհմակէ մը շրջապատուած էր: Վերջապէս չգիտցուիր թէ ինչ պատճառաւ — ոմանք կը պնդեն թէ թուաւորուելով — նոյն տարուան Նոյեմբեր 16ին մեռաւ յանկարծամահ՝ բոլոր հայ ազգն սգոյ մէջ թաղելով:

Նար-Պէյի Գերեզմանք. — Ինչպէս վերը ըսինք մարդիկ շատ շուտ մոռցան Խորէն Նար-Պէյը. մեռնելէն քանի մը տարի յետոյ արդէն բոլորովին մոռցուած կ'երեւար: Բարեբաղդաբար Աշոտ Վարդապետը Սրբազանին տեղն անցնելով, հանգանակութիւն մը բացաւ Նար-Պէյին մահարձան մը կանգնել տալու համար. հայրենասէրներ եւ Խորէնի յիշատակը յարգողներ առաւել կամ նուազ նպաստած էին այդ ձեռնարկին. Իշխան Գուխտն Լուսինեանն ալ՝ եզբայր հանգուցելոյն՝ Պարիզէն 500 Ֆրանգ ղրկեր էր, խոստանալով 500 ալ ղրկել մահարձանին վերջանալէն յետոյ: Սակայն կոտորածներն վրայ հասան եւ Վ.Պոլսոյ կոտորածին ժամանակ, արձանագործը բոլոր դրամներն հետն առնելով Վ.Պոլսէն փախած էր ինքզինքն ազատելու համար: Այժմ կը լսուի թէ արձանագործը Վ.Պոլիս վերադարձեր է եւ կը յուսացուի որ քիչ ժամանակէն արձանը եւ գերեզմանը վերջնայ, որ բոլորովին արժանի գործ մը պիտի լինի մեր անմահ բանաստեղծին եւ եռանդուն հայրենասիրին, ինչպէս նաեւ պարծանք մը քանդակագործին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Ոչխաման Գուհիտոնն Լուսինեանն:

Գուհիտոնն Լուսինեանն. — Գուհիտոնն Լուսինեաննի ամուսնութիւնն. — Գուհիտոնն Լուսինեաննի գործերն. — Ոչխաման Գուհիտոնն Լուսինեաննի թարգմանութիւններն. — Գուհիտոնն Լուսինեաննի անտիպ գործերն. — Գուհիտոնն Լուսինեանն պաշտպան գեղարուեստից. — Ոչխաման Գուհիտոնն Լուսինեաննի որդիքը. — Ոչխաման Լեւոն Լուսինեանն. — Ոչխաման Գուհիտոնն Լուսինեաննի նկարագիրը:

Գուհիտոնն Լուսինեանն. — Արդէն վերը առիթ ունեցանք յիշելու թէ ինչպէս Գուհիտոնն-Ամբրոսիոս իւր եղբոր Խորէնի հետ վենետիկ գնաց. նա այնտեղ իւր ուսմունքն առնելէն յետոյ Պարիզ գալով զայս կատարելագործեց, իրեն մասնաճիւղ ընտրելով ընդհանուր պատմութիւնը եւ եւրոպական լեզուները: Նա տասն եւ վեց տարեկանէն սկսեալ հրատարակութեանց ձեռք զարկաւ եւ ի լոյս ընծայեց պատմական եւ լեզուաբանական գնահատելի գործեր, որոնք օգտակար եղած են եւ նա այսօր ալ: Պարիզի Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանին ուսումնապետ անուանուելով, ընդարձակապէս օժանդակեց անոր բարոյական եւ ուսումնական առաջադիմութեան:

Երբ կրօնական խնդրոյ մը առթիւ՝ զոր վերն յիշեցինք՝ Պարիզի մէջ երկու հայկական դպրոցներ միանգամայն գտնուեցան — հետեւանք երկպարակութեան — մին վենետացուց հսկողութեան տակ եւ միւսն՝ հայ լուսաւորչականաց, վերջնոյս անուն սրուեցաւ Բարձրագոյն Ազգային Վարժարան եւ յանձնուեցաւ Ամբրոսիոս-Գուհիտոնի խնամոց, 1856 թուականին: Մինչեւ 1859 թուականը այդ պաշտօնը վարելէն յետոյ, Գուհիտոնն հրաժարականը տուաւ իւր առողջութիւնը խանգարուած լինելուն համար: Նոյն ժամանակի

Ֆրանսական Հասարակաց կրթութեան մինիստր՝ Պ. Ռուլան իւր ցաւն կը յայտնէր Գուլիտոնի հրաժարման մասին, անոր շատ գեղեցիկ եւ շողքորթիչ նամակ մը ղրկելով:

Գուլիտոն Լուսինեանի ամսանոթինն. — Մէկ տարի յետոյ, այսինքն 1860ին ճամբորդութիւն մ'ըրաւ ի Ռուսաստան եւ Պարիզ վերադառնալով ամուսնացաւ կոմսուհի Մարի Կոտֆրուա տը Կուսիլի հետ:

Ապտ-իւլ-Մէճիտ՝ հայր արդի Սուլդանին ի նկատի առնելով Գուլիտոնի մատուցած ծառայութիւններն, բարեհաճեր էր 1858 անոր պարգեւել Մէճիտիլէի շքանշանը Ռուս Սէնթը Էլիէ տիտղոսով: Աղէքսանդր Բ եւ ուրիշ վեսպայեաներ Սուլդանի օրինակին հետեւելով այլ եւ այլ շքանշաններ պարգեւեցին իշխանին:

Գուլիտոն Լուսինեանի գործերն. — Անդամ Ֆրանսայի Պատմական գիտութեանց ընկերութեան, Ասիական ընկերութեան եւ Յեզաբանական ընկերութեան, Գուլիտոն իշխան Լուսինեանը բազմաթիւ երկասիրութիւններ հրատարակած է թէ ի վենետիկ, թէ ի Թէոդոսիա եւ թէ ի Պարիզ: Իւր գլխաւոր գործերն պատմական-գրական եւ բանագրական են, բացի մի քանի քաղաքային տնտեսական յօդուածներէ:

Մենք այստեղ առաջ կը բերենք այդ հրատարակութեանց ամենածանօթներն՝

1. Ընդհանուր պատմութեան դասընթացք. հրատարակուած է ի վենետիկ 1851 թուին եւ կը բաղկանայ վեց հատորներէ:

Այս գործն վերջին տարիներս բոլորովին բարեփոխուեցաւ եւ շատ ճոխացաւ. այնպէս որ եթէ հրատար

րակուի կրնայ մինչեւ տասը տասնեւերկու հատորներ բաժնել. հայերէն առաջին պատմութիւնը կամ պատմութեան ընթացքն կրնայ լինել, վասնզե անկէ ճիշտ եւ անկէ ընդարձակ դեռ գոյութիւն չունի հայ լեզուին մէջ:

2. Խոսկոյն-Բեռն տաճար՝ Քրանսերէն, Հայերէն, Թուրքերէն եւ Անգղիերէն: Այս գործը հրատարակ հանուեր է ի Պարիզ եւ ունեցեր է բազմաթիւ տպագրութիւններ եւ մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցեր է Փրանսերէն սորվողներուն:

3. Հայերէն գեղարտ-Բեռն. Լոյս է տեսեր ի Պարիզ 1853ին եւ ունեցեր է բազմաթիւ տպագրութիւններ:

Այս գործոյն մէջ հեղինակն ջանացեր է հայերէն տառերն եւրոպական տառերուն գեղեցկութեան վերածել եւ կատարելապէս յաջողեր է իւր փորձին մէջ. այսօր իսկ հայերէն գեղագրութեան մէջ այս գործը մէկ հատիկ է: Հայերէն գեղագրութիւնն գնահատուեցանաւ Եւրոպացւոցմէ, այնպէս որ 1855ի միջազգային ցուցահանդեսին ի Պարիզ, Գուխտնի այդ գործն՝ որ իցոյց դրուած էր, առաջին մրցանակի արժանացաւ:

4. Սրբազան Պարտ-Բեռն. Լոյս տեսած է ի Թէոդոսիա 1860ին, ութածալ մեծութեամբ եւ 150 պատկերներով զարդարուած:

5. Հասարակ Սրբազան Պարտ-Բեռն. Թէոդոսիա 1862:

6. Բարտան Հայերէն-Քրանսերէն.

Այս հեղինակութիւնն՝ որ հրատարակուած է ի Պարիզ ուր մի քանի տպագրութեանց ալ արժանացեր է, ձօնուած է Աղեքսանդր Բ Ռուսիոյ կայսեր: Չարն իւր շնորհակալութիւնն յայտնեց այդ ձօնին համար եւ հեղինակին

ուղարկեց գեղեցիկ նուէրի մը հետ Սուրբ Սթանիսլասի ասպետական կարգին նշանն:

7. Բաւարան Ֆրանսերէնէ-Թորտերէն. Պարիզ. մի քանի տպագրութեանց արժանացած:

8. Տարեր + Աշխարհագրութեան. Թէոդոսիա 1862:

9. Բաւարան Հայերէնէ-Թորտերէն. Թէոդոսիա 1864:

10. Ընթերցանութեան. Պարիզ 1867.

Իշխան Գոտիոսն Լուսինեանի Խարգմանութիւնները. — Բացի ինքնուրոյն գրութիւններէ, իշխան Լուսինեանը Ֆրանսերէնէ հայերէնի թարգմանած է նաեւ մի քանի օգտակար հեղինակութիւններ: Գլխաւոր թարգմանական գործերն հետեւեալներն են՝

1. Աշխարհայ իշխանութիւն. հեղինակութիւն Ֆրանսացի մեծ մատենագիր եպիսկոպոս Ֆէնելոնի: Այս թարգմանութիւնն երկու տպագրութիւն ունեցեր է մին՝ ի վննետիկ 1850 եւ միւսն՝ ի Պարիզ 1857ին. վերջին տպագրութեան մէջ հայերէն թարգմանութեան դիմացն կը գտնուի Ֆրանսերէն բնագիրն ալ:

2. Պող Եւ Վերգիլ. Վիպասանութիւն Ֆրանսացի Պեռնարտէն տը Սէն Բիէռի: Լոյս տեսաւ ի Պարիզ 1856ին եւ տպագրուեցաւ երկու անգամ. տպագրութիւններէն մին պատկերազարդ է եւ միւսին դիմացն կը գտնուի Ֆրանսերէն բնագիրն:

3. Տեւթա՛ հեղինակութիւն Ֆէնելոն եպիսկոպոսին: Թարգմանուեցաւ եւ Լոյս տեսաւ 1859ին ի Պարիզ, երկուտասանածալ դիրքով, դիմացն Ֆրանսերէն բնագիրն ունենալով: Երկրորդ տպագրութիւնն մ'ալ ունեցաւ 1860ին ութածալ մեծութեամբ, պատկերազարդ եւ ընչեղ տպագրութեամբ:

Ասոնցմէ զատ՝ Գուհտոն Լուսինեան՝ Մարտի Աղուռնին խմբագիրներէն մին եղած լինելով 1857էն մինչեւ 1859. Տրատարակած է լիզուաբանական եւ ընկերային մատակարարութեան վրայ զանազան յօդուածներ թէ հայերէն եւ թէ ֆրանսերէն լեզուներով:

Այն ժամանակներն ֆրանսացի երկու երեւելի գիտնականներ Տրղօպրի եւ Պաշլէ ձեռնարկած էին պատմական եւ աշխարհագրական ընդարձակ բառարան մը Տրատարակելու. Գուհտոն՝ Գաֆտատորարութեամբ, այն գործին մէջ Տրատարակեր է Հայոց մատենագրութեան, պատմութեան, աշխարհագրութեան կրօնքին եւ լեզուին վրայ ընդարձակ յօդուածներ:

Իշխան Գաֆտոն Լուսինեանի անդիպ գործերը. — Վերոյիշեալ Տրատարակութիւններէն զատ իշխանն ունի նաեւ բազմաթիւ անտիպ գործեր, որոց Տրատարակութիւնն մեծ ծառայութիւններ մատուցանելու կոչուած են, հայ աղքատիկ մատենագրութեան: Այդ անտիպ գործոց մէջ գլխաւոր տեղը կը բռնեն երկու բառարաններ, մին՝ Մէթ Բարբառն ֆրանսերէնէ-Հայերէն եւ միւսը՝ ֆրանսերէնէ-Թուրքերէն: Ֆրանսերէնէ-Հայերէն բառարանի տպագրութիւնն արդէն սկսած է քանի մը տարիներէ ի վեր եւ դեռ հազիւ առաջին հատորը լոյս տեսնելու վրայ է: Այդ բառարանը երբ աւարտի բոլորովին եւ Տրատարակուի, ֆրանսերէնէ հայերէն ամենաընդարձակ եւ ամենակատարեալ բառարանը պիտի լինի. շատ աւելի ընդարձակ քան մինչեւ այսօր Տրատարակուածները: Եւ ոչ մէկ զոհողութիւն զանց առնուած է այդ գործն կատարելագոյն ընելու համար. պատկերները, ձեւերը, տախտակները մասնաւոր ինամքով պատրաստուած են. այն-

տեղ կը գտնուին գործածական բառերէն զատ նաեւ գիտական եւ թէքնիք բառերը: Հեղինակին միակ ջանքը եղած է գիտական բառերը հայերէնի վերածել, զանոնք ճշգրտօրէն հայերէնի թարգմանելով:

Ամբողջ գործը պիտի բաղկանայ երեք խոշոր հատորներէ: Մէն մի հատորն ունենալով 800—1000 էջ եւ մէն մի էջ երեք խիտ սիւնակներ: Այս երկասիրութիւնը Գուհիտոն Լուսինեանի գլուխ գործոցը եւ միեւնոյն ժամանակ անոր փառքը պիտի լինի:

Գո-խոն Լուսինեան պաշտպան փեղարուեստից. — Իշխան Լուսինեանը շատ կը հետաքրքրուի գեղարուեստի ամէն ճիւղերով. միշտ՝ որչափ որ ձեռքէն եկեր է, նիւթապէս եւ քարոյապէս քաջալերեր է զանոնք. այդ բարեգործութիւններն շատ մը բանաստեղծներու գեղեցիկ ոտանաւորներ ներշնչած են: Ստորեւ անոնցմէ մի քանին կը գնենք՝

A Son Altesse

Monseigneur le Prince Guy de Lusignan

Requête

Votre plus grand bonheur, c'est d'encourager l'art,
D'offrir au débutant à son point de départ

Une main pure et franche,

Lui permettant d'aller franchement de l'avant,
Confiant en sa foi, croyant en son talent

Vers la colline blanche!

Le sculpteur inspiré trouve un sujet nouveau
Et le marbre renaît, sous son jeune ciseau.

Serait-ce un Michel-Ange?

Pourquoi pas? Le génie, un don du ciel tombé,
Rélève à l'univers un enfant ignoré

Qui grossit la phalange....

Le peintre s'enflammant veut l'avenir réel,
Il rêve aux grands anciens: Murillo, Raphaël...

Puis aux riches modernes.

Mais qu'ils sont loin ceux-là des anciens si puissants!
Les vieux faisaient de l'art, eux sont des commerçants,

Les affreuses badernes!

C'est encore un rêveur que ce gentil blondin,
Qui paraît écouter quelque rythme lointain,

Un fervent de musique;

Meyerbeer et Schumann, voilà ses professeurs....

Et ses productions n'auront pas tant d'honneurs....

La gloire est tyrannique!

Mais que veut celui-ci? ce dément, ce rêveur?

Quels mots murmure-t-il? Amour... beauté... mon coeur!

Dieu que cet être est bête!

Halte-là, taisez-vous! Et mettez chapeau bas,

Ce rêveur, ce dément, on ne l'insulte pas:

Saluez le poète!

Et par vos bons conseils vous guidez ces esprits,

Ces gloires de demain ne réclament pour prix,

De leur belle vaillance

Qu'un souvenir aimant, fidèle, indéfini.

C'est ainsi qu'on devient, Prince, le grand ami

Des artistes de France!....

Fevrier 1895.

Cheminadour.

Ահաւասիկ ուրիշ գեղեցիկ բանաստեղծութիւն մ'ալ որ նոյնպէս իշխան Լուսինեանին նուիրուած է. այս ոտանաւորն հետաքրքրական է մանաւանդ, վասնզի անոր ամէն մէկ տողերուն սկզբնատառերն ի մի հաւաքելով կը գտնենք իշխանին անունն եւ ազգանունն՝ *Guy de Lusignan* այսինքն Գո-է-րոն Լուսինեան.

A un ami des lettres.

Grand, généreux et bon, de race noble et fière,
 Un air doux, sympathique et d'une allure altière,
 Volande l'eût compris en ses élans divins!

Disseur fin, erudit, ami de la lumière,
 Et dédaignant toujours les poseurs et les vains.

Faisons ici vraiment toute la modestie.

Un humble veut avoir sa vive sympathie

Si précieuse, hélas! en ce siècle blasé.

Il n'en est de plus franc et de plus reposé.

Généreux à l'excès, mais Prince de la plume,

N'arguant le sot — de la noble race qu'allume

À chaque émotion, le feu le plus sacré...

N'aimant que le talent, le talent consacré!

L. Brouazin.

Ահաւասիկ ուրիշ բանաստեղծութիւն մ'ալ, որ ի մասնաւորի մատնացոյց կ'ընէ իշխանին առատաձեռնութիւնն:

Prince héritier des rois de Chypre et d'Arménie,
 Ton rêve est de pouvoir servir l'humanité:
 Aussi, consacres-tu les loisirs de la vie,
 A la science, aux arts, à la fraternité.

Dans ton coeur noble et bon, avec amour résonne
 L'écho de la vertu de tes dignes aïeux;
 Et ta royale main, à tous, sans compter, donne.
 Soulager le malheur, semble te faire heureux.

Puissent tes grands bienfaits, t'auréolant de gloire,
 Préparer ton chemin vers l'immortalité;
 Est-il un plus beau titre à léguer à l'histoire,
 Pour rehausser l'éclat de ta postérité?...

Louis Petrocchi.

Իշխան Գոթիֆոն Լուսինեանի զաւակները. — Իշխան
 Գուհաոն Լուսինեանի զաւակները երկու են. մին աղջիկ՝
 Էմիլի-Կապրիէլ եւ միւսը մանչ՝ Լէօն-Ամօրի-Կասդօն:
 Աղջիկ զաւակն ամուսնացաւ Ժէրար տը Նօրուա մարգիզին
 Տես որ եղբօրորդի է կոմս Եդուարդ տը Նօրուա՝ Աէզի-
 նէյի Ալզաս-Լորէնցուց Որբանոցին Տիմնադիր-բարեգործին:
 Երկրորդ զաւակն՝ Լէօն իւր ուսմունքն առաւ Լոնտրա,
 Գերմանիա եւ ի Պարիզ. իւր դաստիարակն եղած է Ֆրանսացի
 յայտնի գրագէտ մը՝ Պր. Էտկար լա Սէլլի: Լեւոն իւր ուս-
 մունքն աւարտելէն յետոյ թուրքիոյ ծառայութեան մէջ
 մտաւ. 1882ին Վ. Պօլիս երթալով պետական Օտար Մամուլի
 պաշտօնատան մէջ ընդունուեցաւ: Սակայն քիչ յետոյ
 քաղաքական խնդիրներու առթիւ ստիպուեցաւ իւր Տրա-

ժարականը առլ. կառավարութիւնը սկսած էր արդէն խորէն արքեպիսկոպոս Նար-Պէյի վրայ ծուռ աչքով նայիլ եւ շատ չվարանեցաւ անոր եղբօր որդին ալ անոր գաղափարակից նկատելու: Լեւոն-Պէյ Լուսինեան իւր հրաժարականը տալով եկաւ ի Պարիզ իւր հօր քով, ուր սկսաւ անոր աշխատութեանց մասնակցիլ ժամանակ մը եւ յետոյ քաշուեցաւ Ֆրանսայի գառառներն ուր կ'ապրի այժմ:

Իշխոն Լեւոն Լուսինեան. — Կոստանդնուպօլիսէն վերադառնալէն յետոյ իշխան Լեւոն Լուսինեան սկսաւ մի քանի յօդուածներ գրել այլեւայլ լրագիրներու մէջ ընդդէմ թուրք կառավարութեան, սակայն յետոյ սպառնալիքներէ վախցած բոլորովին գործէ քաշուեցաւ եւ մեկուսացաւ Ֆրանսայի գառառներն ուր կալուածատիրօջ անփոյթ կեանքը կ'անցնէ:

Եթէ Լեւոն Լուսինեան չ'ուզեր որ հայ ազգն զինք մոռնայ, եթէ ինք հայոցմէ յոյսն կտրած չէ, աւելի լաւ կ'ընէ Պարիզ վերադառնալ անոնց շահերն պաշտպանելու: Իւր հայրը իրեն օրինակ թող առնէ:

Ֆրանսացի բանաստեղծ Պր. Կրասէ հետեւեալ տողերով կը գովէ իշխան Գուխոն Լուսինեանի մէկհատիկ որդին Լեւոն Լուսինեան՝

Le Prince n'a qu'un fils, son image vivante,
Comme lui distingué, vertueux, simple et bon.
De ses yeux la douceur, sa parole avenante,
De suite font aimer l'héritier d'un grand nom.
Léon de Lusignan est, malgré son jeune âge,
Un travailleur zélé. Son front large et loyal

Marque la volonté. Quand on voit son visage,
 En ses veines on sent que coule un sang royal.
 Son affabilité, son noble caractère,
 Sa rare intelligence et ses nombreux succès
 Aux Universités de France et d'Angleterre,
 Des postes les plus hauts, lui promettent l'accès.
 Qui peut, des temps futurs, présager les mystères ?
 Un jour viendra peut-être, où, d'un peuple adoré,
 Il saura porter haut le drapeau de ses pères,
 Et montrer que son nom n'a pas dégénéré.

Ֆրանսացի ուրիշ բանաստեղծ մը Պր. Էօժէն Պլիար
 երիտասարդ իշխան Ղեւոն Ղուսինեանին ձօնած է «Դրօշ-
 ակն» վրայ գրած իւր մեկ ոտանաւորն :

A Son Altesse Royale

Le Prince Gaston-Léon de Lusignan.

Vous dont les aïeux, au temps de vaillance
 Où la foi sublime animait les cœurs,
 Ont, preux chevaliers, sous le bleu de France,
 De la royauté conquis les honneurs.
 Daignez de cette Ode au Drapeau de gloire
 Qui, dans cent combats forçant la victoire,
 Fut par nos soldats si haut déployé,
 Cher et noble Prince, agréer l'hommage
 Comme un sympathique et chaud témoignage
 De ma bien sincère et vive amitié.

Eugène Billard.

Իշխան Գուրգոն Լուսինեանը. — Այժմ վերադառնանք
 Տօրը՝ իշխան Գուրգոն Լուսինեանին եւ տեսնենք անոր
 բարեսիրութիւնն ու առատաձեռնութիւնն: Սակայն անոր
 համեստութեան դէմ գործած պիտի լինինք մեր հետաքր-
 քրութեամբ, ուստի աւելի կը նախընտրենք այստեղ առաջ
 բերել, քան որ La Mandoline անուն թերթն իւր 1885
 Յուլիս 1 թուով անոր վրայով կ'ըսէ՝

A. S. A. R. Le Prince Guy de Lusignan.

„Dans le siècle de lucre et de scepticisme écoeu-
 rant où nous sommes, il est agréable, consolant même,
 d'avoir occasion de parler de certaines catégories
 d'hommes que leur naissance et leur haute situation
 sociale semblent prédestiner aux seules douceurs du
farniente, et qui professent au contraire, avec une
 grande élévation de sentiments, le culte de la littéra-
 ture, des arts, des sciences et surtout de la philan-
 thropie.

.....
 „Parmi ces hommes d'élites il en est un, dont
 le nom est synonyme de loyauté et d'honneur, glorieux
 patrimoine légué par d'illustres aïeux, et qu'il tient,
 lui, non seulement à maintenir intact, mais à per-
 pétuer par le grand savoir dont il est doué.

„Je veux parler de S. A. R. Le Prince Guy
 de Lusignan, le digne héritier de cette souche de
 rois qu'illustrèrent tant de hauts faits, et dont la

renommée de grande vertu rayonne encore après des siècles, comme un soleil bienfaisant, sur Chypre, Jérusalem et l'Arménie, dont l'aïeul fut le roi bien-aimé, mort à Paris le 29 novembre 1393.

„Depuis la mort du Prince Léon, survenue le 12 octobre 1887, S. A. R. Le Prince Guy de Lusignan est devenu le chef de la branche cadette de cette famille.

„Malgré la sympathie qu'il conserve aux pays d'Orient qui lui rappellent tant de souvenirs attachants, S. A. R. le Prince Guy de Lusignan est toujours resté français par le coeur comme il l'est par son origine.

„Une vive et profonde amitié le rattache à la France, amitié qui s'affirma encore plus le jour où il prit pour compagne de sa vie, une Française, Mme. La Comtesse Marie Godefroy le Goupil, dont le charme, la beauté, l'esprit et les vertus décidèrent son choix. Et depuis il s'est fixé définitivement dans ce beau pays de France qu'il a toujours tant aimé.

„S. A. R. le Prince Guy de Lusignan habite une villa à Neuilly;.....

„C'est là, qu'au milieu d'un amoncellement de livres, de cartes et de papiers, il passe une partie de son existence à écrire; car son Altesse Royale est non seulement un érudit fin et délicat, mais aussi un grand polyglotte.

„Victor-Hugo le tenait en très grande estime et rendait volontier hommage à son grand talent d'écrivain historiographe.

„Sous ses dehors graves, presque austères, on est étonné de trouver autant de simplicité que de douceur, d'affabilité et de grâce. Sous son air langoureux qui rappelle l'Orient, on voit briller des yeux dont la douce rêverie vous enveloppe, et il n'est personne qui, ayant eu l'honneur d'être reçu chez lui, ne proclame le charme irrésistible de sa conversation, la sympathie presque affectueuse qu'il vous inspire.

„D'une nature droite, loyale, il possède un coeur noble, bon et généreux, accessible à tous les maux, et on dirait qu'il éprouve comme un impérieux besoin de faire le bien. Aussi sa générosité est-elle bien connue et appréciée de tous ceux (et ils sont nombreux) qui l'ont sollicitée.

„Il faudrait qu'il existât beaucoup d'hommes de valeur, de talent et de coeur comme S. A. R. le prince Guy de Lusignan, pour que l'humanité souffrante pût réaliser pacifiquement la vraie question sociale.

„Que sa grande modestie veuille bien me pardonner ma petite indiscretion, mais j'ai pensé qu'il était utile qu'un hôte de la France aussi digne et aussi estimable, fût connu de tous.“

„*Louis Petrocchi.*“

Այս յօդուածէն յետոյ մեզ այլեւս ըսելիք չի մնար. նա արդէն պէտք եղածին պէս կը բացատրէ իշխան Գուհիտոն Ղուսինեանի բարքն ու վարքը եւ քնաւորութիւնը. նա մատնացոյց կ'ընէ իշխանին առատաձեռնութիւնն եւ բարիք ընելու անզուսպ փափաքն: Միայն կ'աւելցնենք, ի լրումն նոյն յօդուածին, թէ իշխան Գուհիտոն Ղուսինեան Պարիզի շատ մը ուսանողներուն բարերարն է, անոնց կ'օգնէ ձեռքէն եկածին չափ. միշտ 5—6 ուսանողներու ամսական մեծ ու փոքր գումարներ յատկացուցած է եւ կը յատկացնէ, ինքն աւելի համեստ կեանք մը անցնելով: Գուհիտոն Ղուսինեանի տասնապատիկը կարողութիւն ունեցող հարուստ հայեր անոր ըրած բարերարութեան մէկ քառորդն իսկ չեն ըներ, մինչդեռ ամէն իրեն դեմօղ ուսանողի համար անոր ձեռքը բաց է. չկայ մէկը որ իրեն դիմած եւ ձեռնունայն ետ դարձած լինի:

Ուսանողներէն զատ Պարիզ հասնող աղքատ հայերն ալ օգնութիւն եւ աջակցութիւն կը գտնեն իշխանէն. շատերն անոր միջնորդութեամբ համեստ կամ փայլուն պաշտօն մը կը գտնեն իրենց օրապահիկն շահելու համար:

Զկայ հայ բարեգործական ձեռնարկ մը որ Ղուսինեանէ ո՛ր եւ է նիւթական քաջալերութիւն ստացած չլինի: Զկայ հայերէն թերթ մը որ հրատարակուիլ սկսի թէ՛ արտասահմանի մէջ եւ թէ՛ ի Թուրքիա կամ Ռուսաստան, որոնց նա բաժանորդ գրուած չլինի:

Ահա այս է իշխանին նկարագիրը:

Յ Ա Ն Կ Ն Ի Ի Թ Ե Ր Ո Խ

Նախաբան: ԵՆ Ծ

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԼՈՒՍԻՆՆԱՆՔ ՄԻՆՉՅԻ ԻՆՆԵՒՑԱՍՆԵՐԱՐԳ ԳՐԲՆ

Գլուխ Ա. Լուսինեան Տոհմին սկզբնաւորութիւնն.

Հիւկոս Ա. եւ Հիւկոս Բ. - Լուսինեանի ղռեակն. - Ցեղակցութիւն Լուսինեանց. - Լուսինեանց մեծնալու պատճառն. - Սարակինոսք եւ քրիստոնեայք Պաղեստինու. - Ռոպէրդ Լուսինեան. - Սրբուհին Կատարինէ Սինայի. - Ռոպէրդ Լուսինեան կոսմ Յոպպէի եւ Ասկաղոնի: . . . 1

Գլուխ Բ. Լուսինեանք թագաւոր Երուսաղէմի.

Գուիտոն Լուսինեան. - Պօտուան Դ. եւ Պօտուան Ծ. - Գուիտոն Լուսինեան թագաւոր Երուսաղէմի. - Լատին իշխաններն. - Պատերազմ ընդ մէջ քրիստոնէից եւ Սարակինոսաց. - Գուիտոնի գերի ըննուիւն. - Երուսաղէմի առումն. - Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ թագաւորներն. - Ռիշար ի Կիպրոս. - Ռիշարի դաշնադրութիւնն Սալատինի հետ. - Ռիշարի երկու թագաւորութիւններն յԱրեւելս: 5

Գլուխ Գ. Լուսինեանք ի Կիպրոս.

Գուիտոն Լուսինեան ի Կիպրոս. Սրոյ ասպետական կարգը. - Գուիտոնի յաջորդները. - Յովհաննէս Պրիէննացին. - Հայոց ինսամութիւնը* Լուսինեանց հետ. - Լուսինեանք մինչեւ Հիւկոս Դ: 9

Գլուխ Դ. Լուսինեանք ի Հայաստան.

Լեւոն Բ. թագաւոր կ'անուանուի. - Հայոց եւ Լուսինեանց ինսամական կապերն, - Լուսինեան իշխանք թագաւոր

Հայոց. Կոստանդին Գ. եւ Գուրտոն. — Կոստանդին Գ. — Կիլիկիոյ Հայոց վիճակը Կոստանդին Գ.ի մահուան ժամանակ. — Լեւոն Զ. — Եգիպտոսի սուլդան Էշրաֆ Շապանի Կիլիկիոյ վրայ յարձակիլը. — Լեւոն Զ. գերի յնգիպտոս. — Լեւոն Զ. յԵւրոպա. — Լեւոն Զ.ի մահը եւ թաղումը. — Լեւոն Զ.ի գերեզմանը:

12

Գլուխ Ե. Կիպրոսի Լուսինեանը Հայոց Թագաւորի անունն կը կրեն.

Կիլիկիոյ վիճակը Լեւոն Զ.ի անկմանէն յետոյ. — Թագաւոր Հայաստանի տիտղոսն. — Յակոբ Ա. Թագաւոր Կիպրոսի, Երուսաղէմի եւ Հայաստանի. — Հայկական տիտղոսները եւ գոյները ի Կիպրոս. — Պատմաբաններու վկայութիւնը. — Կիպրոսի Թագաւորաց գործածած ոճը. — Մարթէն Վիլէնի ասպետ անուանիչն. — Գոռնէրիոյ ուղղուած նամակը. — Պետրոս Լամպրէկիոսի առաջ քերած նամակն. — Լեւոն Զ.ի կտակագիրն:

20

Գլուխ Զ. Լուսինեանց յարատեւութիւնն ի Կիպրոս.

Պետրոս Ա. Լուսինեանի քաջագործութիւններն. անոր յաջորդները. — Յովհաննէս Գ. եւ Յակոբ Բ. — Յակոբ Բ.ի ամուսնութիւնը. — Յեղափոխութիւնը ի Կիպրոս. Վենետիկցիք Կղզոյն կը տիրեն. — Յակոբ Գ. իւր մահն. — Կատարինէ Գոռնարո. — Յակոբ Բ.ի կտակագիրը. — Կիպրոսի Լուսինեաններն Վենետացոց տիրապետութեան ժամանակ. — Օսմանեանք կը տիրին Կիպրոսի. — Կիպրոս Անգղիացոց ձեռքն կ'անցնի:

32

Գլուխ Է. Լուսինեանց յարատեւութիւնն մինչեւ 1780 թուականը.

Պետրոս Լուսինեան. — Ստեփաննոս Լուսինեան. — Ստեփաննոս Լուսինեանի երկասիրութիւններ. — Բրիստոտուլոս Լուսինեան. — Լուդովիկոս Լուսինեան. — Ուրիշ Լուսինեաններ մինչեւ 1800 թուական:

41

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՐԻ

Փ Ր Մ Ր Ն Ր Կ Ր Կ Ի Ց Լ Ո Ւ Ս Ի Ն Ն Ր Ն Ք

Գլուխ Ա. Լուսինեան ցեղին անդրանիկ ճիւղն.

Լուսինեան տան երկու ճիւղի բաժնուիչն. — Զրիստոտուլոս իշխանը. — Լուղովիկոս Լուսինեան. — Լուղովիկոս Ի Ռուսաստան, անոր գինուորական ծառայութեան յիշատակագիրն. — “Նոռիլական Այքայական” կոչուած ծննդագիրը. — Լուսինեանք թիկնածու Յունաստանի գահին. — Լուղովիկոսի մահն. — Միքայէլ իշխանը: 46

Գլուխ Բ. Լուսինեան տոհմին կրտսեր ճիւղն.

Ամորի Յովսէփ. — Մուրատ-Բէկ եւ Ամորի Յովսէփ. Նար-Բէկ. — Նափուէնի արշաւանքն յԵգիպտոս. — Տուսուֆ Նար-Բէկի մահն. — Գէորգ Յովսէփ կամ Տուսուֆ Գալֆա. — Գէորգ Գալֆա սեղանաւոր եւ յետոյ ուսուցիչ լեզուի. — Գէորգ Գալֆայի մահն: 55

Գլուխ Գ. Գէորգ Յովսէփ Գալֆայի որդիքն.

Յովսէփ Լեւոն Գալֆա. — Գուհտոն եւ Ճիւան Խորէն Գալֆաներն. — Գուհտոն Ամբրոսիոս եւ Խորէն Գալֆայեան վարդապետներն. — Մուրատ Ռափայէեան վարժարանը. — Ըմբրոսիոս եւ Խորէն Գալֆայեան վարդապետներու վախճանը: 62

Գլուխ Դ. Նար-Պէյ եւ Լուսինեան ազգանուններուն վերստացումն.

Զրիստոնէից վիճակն Ի Տաճկաստան մինչեւ դարուս կէսն. — Պարիզի դաշնագրութիւնը. — Լուղովիկոս Լուսինեանի նամակներն. — Յովսէփ Յովհաննէսեան քաղաքաբնակիրն. — Լուսինեանց զուղութիւններն. — Լուսինեանց դատն: 69

Գլուխ Ե. Լուսինեանք Եւրոպայի առջեւ.

Լուսինեանք Եւրոպայի առջեւ. — Խորէն արքեպիսկոպոսի ազդեցութիւնն. — Մարիամ իշխանուհւոյն ազդեցութիւնն. — Վիկտոր Հիւկոյի օժանդակութիւնն. — Մնուգրնի աս-

